

W CIENIU WALK, WOJEN I REWOLUCJI. TRUDNA DROGA UKRAINY DO WOLNOŚCI...

W okresie Cesarstwa Rosyjskiego Ukraina nie miała szans na jakąkolwiek formę niezależności. Wyjątek stanowił okres napoleoński. Wówczas pojawiła się szansa dla Ukrainy. Polacy słusznie uważali, że Ukraina była kluczem wojny z Rosją w roku 1812. Znaczenie, rolę Ukrainy w rozgrywce z Rosją próbowało ukazać Napoleonowi wielu obeznanych z rosyjskimi realiami Polaków. Józef książę Poniatowski, Aleksander Sapieha próbował przekonać, że wybuch powstania na Ukrainie wymaga wsparcia i to wsparcia Polaków, by zakończyło się sukcesem¹.

Napoleon nie miał jednak ani poczucia, ani wiary w to, że Ukraina była szansą na zwycięstwo nad Rosją. Zdecydowanie odrzucił dwie propozycje Józefa księcia Poniatowskiego ministra wojny Księstwa Warszawskiego. Pierwszą, która zakładała marsz na Ukrainę dwóch korpusów liniowych Wielkiej Armii – najliczniejszego I., marszałka Louisa Nicolasa Davouta oraz V. składającego się z żołnierzy polskich księcia Poniatowskiego i drugą, by choć Polacy z V. korpusu księcia Poniatowskiego uderzyli na południe – na Ukrainę, w tym w pierwszym rzucie na Wołyń i Podole, gdzie polski wywiad od wielu lat penetrował z wielkim nakładem sił i środków miejscowe środowiska, które mogły być potencjalnie zainteresowane wybuchem powstania antyrosyjskiego. Polski wywiad skierował tam znaczne środki finansowe, który posłużyły do zakupów broni i koni oraz wyszkolenia ludzi. Kaptowano magnatów, kupowano broń, ćwiczone konie. Przygotowywano, ćwiczone jazdę, dla której przykrywką była służba dworska u magnatów².

¹ Archiwum Państwowe w Krakowie, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, sygn. 1299, k. 16; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, Kraków 1937; J. Skowronek, *Z magnackiego gniazda do napoleońskiego wywiadu. Aleksander Sapieha*, Warszawa, 1992; Р. Ковальчик, *Україна в протиповстаній Франції і Росії за облік Європи – конфронтація Востока і Запада в війні 1812 года*, Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин. Статті та матеріали IV-ї Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професора Г. Л. Бондаревського (1920—2003 рр.), Луганськ, 2013, с. 239–240; Р. Ковальчик, *Україна – утрачений шанс на перемогу Наполеона 1812 року*, Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, Серія: Історія науки, 7(284) (2014) 125–126.

² Archiwum Państwowe w Krakowie, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, sygn. 1299, c. 16; Archiwum Państwowe w Krakowie, Archiwum Krzeszowickie Potockich, sygn. 298, c. 21–22; A. Thiers, *Historia Konsulatu i Cesarstwa*, t. 7, Warszawa, 1858; J. Willaume, *Obrona Księstwa*

R. Kowalczyk, *W cieniu walk...*

Twórcą polskiego wywiadu na Rosję był Aleksander Sapieha, który z powierzonego zadania wywiązywał się znakomicie, przysyłając profesjonalne raporty o działaniach Rosjan i możliwościach napoleońskich działań ofensywnych przy granicy z Księstwem Warszawskim. Przegrana Napoleona z Rosją w roku 1812, była utraconą szansą na próbę wywalczenia jakiegokolwiek formy niezależności. Napoleon nie miał jednak ani poczucia, ani wiary w to, że Ukraina była kluczem do zwycięstwa nad Rosją. Ze znaczenia Ukrainy zdawali sobie natomiast doskonale sprawę Rosjanie, obawiając się tam wybuchu antyrosyjskiego powstania. Jeszcze jesienią roku 1812, obawiali się, że wybuch powstania na Ukrainie był możliwy i ma ono szansę na sukces. Dlatego maszerujący z południa z Mołdawii admirał Piotr Cziczagow był bardzo ostrożny. Jego oddziały na Ukrainie nie dokonały grabieży i gwałtów. Wydawał deklaracje wzywające do pojednania, które miały uspokoić sytuację. Prawdziwe oblicze pokazał dopiero na Białorusi, kiedy jego oddziały ostatecznie spacyfikowały Ukrainę, gdy szansa na wybuch antyrosyjskiego powstania była już pogrzebaną i admirał Piotr Cziczagow mając zabezpieczone tyły rozpoczął rajd na stolicę Białorusi – na Mińsk³.

Udało się. Błędy popełnione przez Napoleona, niedocenianie roli Ukrainy w wojnie 1812 r. spowodowały, że wysiłek wywiadu, zaangażowanie wielu ludzi, struktur z Księstwa Warszawskiego, na czele z Aleksandrem Sapiehą zostało zaprzepaszczone. Car Aleksander I wiedząc, gdzie leżał wówczas los Rosji odetchnął. Ukraina pozostała bierną, a Napoleon goniąc za armią carską do Moskwy – przegrał wojnę z Rosją. Ukształtowało to na kolejne sto lat obraz Europy z Rosją, jako mocarstwem,

Warszawskiego w 1812 r., Odbitka z Przeglądu Historyczno-Wojskowego, t. 3, z. 2 (1930); M. Kukiel, *Op. cit.*, t. 1–2; G. Zych, *Armia Księstwa Warszawskiego 1807–1812*, Warszawa, 1961; B. Pawłowski, *Polski wywiad przed kampania 1812 roku*, Od konfederacji barskiej do powstania styczniowego. Studia z historii wojskowości, Warszawa, 1962; J. Skowronek, *Op. cit.*; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii w Rosji w 1812 roku*, Łódź, 2007; R. Kowalczyk, *Smoleńsk w okowach lodu. Rzecz o reorganizacji Wielkiej Armii Napoleona w listopadowe dni 1812 roku*, Prace Historyczne Zeszytów Naukowych Uniwersytetu Jagiellońskiego, z. 1 (140), Kraków, 2013; P. Ковальчик, *Почему Наполеон проиграл войну с Россией в 1812 году?* Эпоха 1812 года в судьбах России и Европы, ред. А. Н. Артизов, А. К. Левыкин, Ю. А. Петров, Москва, 2013; R. Kowalczyk, *Zapomniana bitwa Napoleona. Krasne 14–21 listopada 1812*, wyd. Trio, Warszawa, 2015.

³ *Histoire de L'Ambassade dans Le Grand Duché de Varsovie en 1812*, par M. de Pradt, Paris, 1815; A. Mansuy, *Jérôme Napoléon et la Pologne en 1812*, Paris, 1931; M. Kukiel, *Op. cit.*, t. 1–2; B. Pawłowski, *Op. cit.*; J. Skowronek, *Op. cit.*; P. Ковальчик, *Україна в протистоянні Франції і Росії за облік Європи...*; P. Ковальчик, *Україна – утрачений шанс на перемогу Наполеона 1812 року*.

dławiającym ruchy narodowowyzwoleńcze Polaków, Ukraińców, Białorusinów, Litwinów, Łotyszy. Dopiero I wojna światowa, przegrana Rosji carskiej otworzyła przed Ukrainą szansę na budowę nowego ładu politycznego. Szansa na niepodległość Ukrainy pojawiła Rosja w roku 1917. Było to jednak możliwe dopiero w momencie upadku znaczenia Rosji⁴.

Carat był państwem zacofanym i ustępował pod niemal każdym względem państwu zachodniej Europy. Cesarstwo Rosyjskie zapóźniony technologicznie olbrzymi peryferyjny kraj Europy, rozwijało się tylko dzięki posiadanym surowcom. Inwestorzy zagraniczni zainteresowani był lokowaniem w Rosji kapitału, gdyż przynosiło to ogromne zyski. Uważano, że Cesarstwo Rosyjskie zamieszkałe przez ogromną liczbę mieszkańców i posiadające niewyczerpane zasoby surowcowe było krajem dużych możliwości. Potrzebowała tylko kapitału oraz wiedzy technicznej by przekształcić się w kraj porównywalny do USA⁵.

Lata 1870-te przyniosły zmiany. Zmusiły rząd rosyjski do odejścia od kosztownej polityki liberalnej w gospodarce rosyjskiej – firmowanej przez ministra Michaiła von Reutern. Rosja nie miała środków by narastające potrzeby budżetowe finansować. Uwłaszczenie pociągnęło za sobą konieczność wygenerowania w budżecie stałych środków na pokrycie koniecznego do wypłaty odszkodowania obszarnikom. Choć chłopci mieli je spłać przez 49 lat, to już wkrótce zaczęli na masową skalę zalegać z wypłatami. Jednak najbardziej kosztowna dla Rosji była polityka budowy kolei i wojna z bałkańska z Turcją. Zaangażowanie w prestiżową dla Rosji wojnę spowodowało, że deprecjacja rubla osiągnęła niespotykany dotychczas poziom 60 %. Gospodarka rosyjska przy ograniczonych możliwościach przychodów okazała się niewydolna do spłaty długów. Dlatego też w 1877 roku rząd rosyjski zdecydował o odejściu od progresywnej liberalizacji taryf celnych i wprowadził „złote cła”. Sukcesywnie od 1877 roku system ten obejmował coraz więcej sektorów gospodarki Cesarstwa Rosyjskiego⁶.

⁴ R. Kowalczyk, *Ukraina–Polska–Rosja początku XX wieku. Na styku Zachodu i Wschodu*, “Богдан Лепкий у полікультурному дискурсі Європи та Америки”, матеріали міжнародної конференції, Тернопіль, 2012.

⁵ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*, Warszawa, 1994; W. Puś, *Kierunki rozwoju gospodarczego Europy na początku XX w.*, Europa w XX wieku. Główne kierunki rozwoju (ekologia, gospodarka, kultura, polityka), red. Edward Wiśniewski, Łódź, 2001; R. Kowalczyk, *Rozwój rosyjskiego zagłębia południowego w latach 1795–1899 w opinii “Przeglądu Technicznego”*, Acta Universitatis Lodziensis 2003, Folia Historica 77.

⁶ W. Puś, *Op. cit.*; R. Kowalczyk, *Rola kapitału zagranicznego w górnictwie węgla kamiennego Zagłębia Dąbrowskiego w latach 1831–1899*, Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX

R. Kowalczyk, *W cieniu walk...*

Sukces polityki protekcyjno-prohibicyjnej pociągnął za sobą rozwój przemysłu i możliwość rozszerzenia bazy podatkowej. Jednak dopiero Siergiej Witte odszedł od polityki dokręcania śruby podatkowej wykorzystując do celów fiskalnych rozwijający się przemysł. Rosyjski minister finansów rozpoczął politykę kredytowania przemysłu i zwiększania bogactwa państwa i mieszkańców poprzez pożyczki zagraniczne. Musiał jednak przekonać zachodnich inwestorów, że Cesarstwo Rosyjskie to stabilny kraj. Udało mu się to w 1897 r. Wprowadzenie „gold standard” było wielkim sukcesem gospodarki Cesarstwa Rosyjskiego. Reforma monetarna spowodowała przyciągnięcie inwestycji lokujących długoterminowe aktywa w obligacje skarbowe i papiery wartościowe. Do Rosji postrzeganej od tego momentu, jako stabilny na rynku kredytowym kraj w zakresie obsługi długu, popłynął strumień gotówki. W 1914 r. dług rządu rosyjskiego wynosił 8,8 miliarda rubli i był to najwyższy na świecie dług zagraniczny⁷.

Stabilność Rosji spowodowała napływ kapitału inwestycyjnego. Z zachodniej Europy, z Niemiec, Francji, Wielkiej Brytanii, Belgii, czy ze USA do Rosji popłynął strumień kapitału, który doprowadził do przeobrażeń gospodarki rosyjskiej. Miał on zdecydowanie pozytywny wymiar, gdyż pomnażał potencjał produkcyjny, a tym samym bogactwo państwa. Najwięk-

wieku, pod red. Wiesława Pusia, t. 1, Łódź, 2003; R. Kowalczyk, *Rozwój rosyjskiego zagłębia...*; R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu cynkowego w Królestwie Polskim w latach 1815–1904*, Acta Universitatis Lodzianensis 2004, Folia Historica 78; R. Kowalczyk, *Rozwój branży przemysłu cementowego na ziemiach polskich w latach 1853–1914*, Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku, pod red. Wiesława Pusia, t. 3, Łódź, 2005; R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu wydobywczego w Królestwie Polskim w latach 1870–1914*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, nr. 3–4 (2007); R. Kowalczyk, *Wpływ rosyjskiej polityki protekcyjnej na sytuację gospodarczą Królestwa Polskiego w latach 1877–1914*, Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku, pod red. Wiesława Pusia, t. 6, Łódź, 2009; R. Kowalczyk, *Rozwój hutnictwa w Królestwie Polskim w latach 1877–1914*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, nr. 3–4 (2009); R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu chemicznego w Królestwie Polskim do 1814 roku*, Kwartalnik Historii Nauki i Techniki, nr. 3–4, Warszawa, 2010; R. Kowalczyk, *Przemysł cynkowy w Królestwie Polskim w latach 1859–1914*, Studia Historyczne, t. LIV, z. 2(214) (2011); R. Kowalczyk, *Ukraina–Polska–Rosja początku XX wieku...*; Р. Ковальчик, *Истоки процесса глобализации капиталистической экономики развивающихся стран перед первой мировой войной*, Трансформація національних моделей економічного розвитку в умовах глобалізації, К., 2013; Р. Ковальчик, *Між Сходом і Заходом. Україна на роздоріжжі. Модернізація чи стабілізація? Варіації модерну та модернізації: український соціум в контексті глобальних процесів*, К., 2013; R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu ciężkiego w Królestwie Polskim w latach 1877–1914*, Warszawa, 2013.

⁷ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; W. Puś, *Op. cit.*; R. Pipes, *Rosja bolszewików*, Warszawa, 2005; R. Kowalczyk, *Przemysł cynkowy w Królestwie Polskim...*

szymi inwestorami byli sojusznicy Rosji, Francja, która zainwestowała 32,6 % kapitału, Wielka Brytania 22,6 % i Belgia 14,3 %⁸.

W cieniu rozwoju gospodarki Cesarstwa Rosyjskiego i boomu inwestycyjnego wyłania się kwestia Ukrainy. Rozwój Ukrainy od lat 70-tych XIX w. był najbardziej dynamiczny w skali całego Cesarstwa Rosyjskiego. Związane to było z budową ośrodka przemysłu ciężkiego (okręgi Donbas i Krzywy Róg oraz podokręgi Wybrzeże Morza Azowskiego, Niż Dnieprowski i Kercz). Rząd rosyjski stworzył system lukratywnych koncesji w Ukrainie, który wymuszał na zagranicznych inwestorach, chcących czerpać zyski z rynku w Cesarstwie Rosyjskim do lokowania tam kapitałów. W rezultacie w Ukrainie zbudowano na południu od podstaw dziesiątki fabryk, hut, czy kopalni. Oprócz klasycznych zakładów, hut z branż górniczej, hutniczej, powstały tam fabryki ściśle kooperujące z głównymi gałęziami produkcji: z zakresu energetyki, przemysłu maszynowo-metalowego, produkcji materiałów budowlanych, chemicznego, a także lekkiego. W ciągu kilkunastu lat Ukraina przekształciła się w jeden z najbardziej uprzemysłowionych regionów Cesarstwa Rosyjskiego, a okręg południowy w największy ośrodek przemysłu ciężkiego. Atrakcyjność Ukrainy – Krzywego Rogu, Donbasu, później Kercza spowodowała, że Ukraina w skali całego Cesarstwa Rosyjskiego uzyskała dominującą pozycję w przemyśle ciężkim. W wydobywaniu rud żelaza w roku 1900 osiągnęła poziom 57,2 %, węgla kamiennego 69,5 %, w produkcji surówki 51,8 %, a stali i żelaza 44,0 %⁹.

W ukraińskim okręgu południowym rozszerzano także profil produkcji o wyroby przemysłu chemicznego. W roku 1910 w Donbasie wyprodukowano 500 ton siarczanu amonu, a w roku 1913 już 14 tys. ton. Do 1914 r. na Ukrainie w skali ogólnorosyjskiej wydobywano 71 % węgla, produkowano 68 % surówki żelaza i żelaza, a stali 58 %. Dynamizm rozwoju tego ośrodka był tak duży, że do 1914 r. przekształcił się on w drugi pod względem wielkości ośrodek przemysłu ciężkiego w Europie, zaraz po okręgu północnym na pograniczu Francji i Belgii¹⁰.

⁸ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; W. Puś, *Op. cit.*; R. Kowalczyk, *Przemysł cynkowy w Królestwie Polskim...*

⁹ П. И. Лященко, *История народного хозяйства СССР*, т. 2, Москва, 1952; L. Mendelson, *Teoria i historia kryzysów i cykli ekonomicznych*, т. 2, Warszawa, 1960; R. Kowalczyk, *Wpływ rosyjskiej polityki protekcyjnej...*; R. Kowalczyk, *Rozwój hutnictwa w Królestwie Polskim...*; Р. Ковальчик, *Інвестиції у важку промисловість донецько-придніпровського району до 1914 р.: інноваційний розвиток в умовах державного протекціонізму*, УДЖ, 6 (2010); R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu ciężkiego...*

¹⁰ L. Mendelson, *Op. cit.*; W. Rusiński, *Zarys historii gospodarczej powszechnej. Czasy nowożytne i najnowsze (1500–1939)*, Warszawa, 1970; W. Puś, *Op. cit.*; R. Kowalczyk, *Rozwój rosyjskiego*

R. Kowalczyk, *W cieniu walk...*

Władze rosyjskie chroniąc rynek Ukrainy kosztem bardziej rozwiniętego rynku Królestwa Polskiego (ryнку polskiego), wprowadziły niekorzystne dla Królestwa taryfy na przewóz węgla i koksu z Donbasu. W rezultacie węgiel doniecki (ukraiński) wyparł z rynku Ukrainy węgiel dąbrowski (polski). Jednak pomimo tego uprzywilejowania węgiel i koks z Ukrainy, nie odnalazł się na rynku Królestwa. Przed wybuchem I wojny światowej, w roku 1912 eksport koksu z Ukrainy do Królestwa wyniósł śladową ilość – 1,2 %¹¹.

Ukraina, jej rozwój gospodarczy, rozwój przemysłu włączył ją pod koniec XIX stulecia w system globalizującego się świata, rynków, które osiągnęły pewien pułap rozwoju. W początkach lat 90-tych większość państw ówczesnego świata chroniła swoje rynki (Rosja od 1877 r.). Wzmogło to ekspansję kapitału inwestycyjnego. Wzrastające wzajemne powiązania kapitałowe, inwestycyjne, gospodarcze pomiędzy państwami pomimo protekcjonizmu rosły. Zależność jednej gospodarki od drugiej stawała się coraz większa. Cementowały je kryzysy, które rozpoczynały okres recesji i obejmowały coraz większe połacie powiązanych gospodarek ówczesnego świata. Rosję, a w tym Ukrainę dotknęły wszystkie kryzysy 2 poł. XIX w., zarówno największy kryzys XIX w. – kryzys roku 1873, którego źródłem była Austria, jak i ten z roku 1882, który rozpoczął się we Francji, jak i kryzys 1899 r., pierwszy, mający swe korzenie w Rosji. Kryzys obejmował wszystkie uczestniczące w życiu gospodarczym gospodarki. Przed 1914 r. wiele nowych rynków zostało wchłoniętych przez procesy globalizacyjne w sferę gospodarek połączonych międzynarodowymi interesami ekonomicznymi. Proces postępującej globalizacji przyspieszał niesamowity postęp techniczny, rozwój transportu kolejowego i morskiego oraz gwałtowny proces demograficzny. Niezwykle ważny dla ówczesnych gospodarek był stabilny system walutowy. Przyspieszyła go w najbardziej rozciętym wówczas obszarze gospodarczym ówczesnego świata – Europie deprecjacja srebra i przejście do Gold Standard. Dla Rosji i Ukrainy ważna była już wcześniej wspomniana reforma walutowa Siergieja Witte. Przyspieszyła ona nie tylko rozwój gospodarczy Rosji i Ukrainy, ale popchnęła ta kraje w system postępującej globalizacji. Globalizacja przed 1914 r. objęła znaczną część gospo-

zagłębia...; Р. Ковальчик, *Інвестиції у важку промисловість...*; R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu chemicznego...*

¹¹ Z. Sokołowska, *Interesy gospodarcze Królestwa Polskiego a Rosja*, Warszawa, 1916; E. Caspari, *Przewóz paliwa Donieckiego do Królestwa Polskiego*, *Ekonomista*, t. I (1914); R. Kowalczyk, *Wpływ rosyjskiej polityki protekcyjnej...*; Р. Ковальчик, *Істочники процесу глобалізації капіталістическої економіки...*; R. Kowalczyk, *Rozwój przemysłu ciężkiego...*

darek świata i stała się podstawą do rozwoju tych procesów w okresie międzywojennym i po 1945 r. Jednak gospodarki Rosji i Ukrainy zostały z przyczyn politycznych z tego procesu wyłamane. Zwycięstwo bolszewików wpędziło te gospodarki w stan izolacji, a narody na drogę krwawych represji ze strony najbardziej zbrodniczego systemu – systemu sowieckiego¹².

W rezultacie do wybuchu I wojny światowej w ramach Cesarstwa Rosyjskiego, pomimo pewnego uprzywilejowania przemysłu ciężkiego Ukrainy – Królestwo Polskie i Ukraina wykazywały daleko idącą korelację. Ukraina (rudę żelaza z Krzywego Rogu i Kercza) stała się zapleczem surowcowym dla Królestwa. Bez surowców z Ukrainy, dynamiczny wzrost przemysłu ciężkiego w Królestwie przed I wojną światową byłby niemożliwy, gdyż złoża rud żelaza w Królestwie, pomimo wzrostu ich wydobywania, były niewystarczające dla potencjału rozwijającego się przemysłu. O wzajemnej dodatniej tak dla Ukrainy, jak i Polski koegzystencji świadczył fakt, że Królestwo Polskie utrzymało pozycję najbardziej uprzemysłowionej części Cesarstwa Rosyjskiego.

Pozostaje faktem, że w latach 90-tych gospodarka Cesarstwa Rosyjskiego rozwijała się dwukrotnie szybciej niż niemiecka i trzykrotnie, niż USA. Jednak Cesarstwo Rosyjskie startowało z bardzo niskiego pułapu dlatego też, pomimo takiej dynamiki wzrostu pozostało do roku 1914, państwem o zacofanej strukturze, importującym gotowe wyroby z zachodniej Europy, a eksportującym głównie nieprzetworzone surowce, tj. węgiel, drewno, ropę naftową, futra i zboże. Wyjątkiem była ruda żelaza, na którą nałożono zakaz eksportu, by przyczynić się do rozwoju hutnictwa w kraju. Kraj carów, w którym nastąpił dynamiczny rozwój rynku wewnętrznego nadal cierpiał na deficyt towarów. Nieprawidłowy rozwój rynku wewnętrznego, czego wyrazem był dochód na głowę, stymulowały silne procesy monopolizacyjne, jakie nastąpiły po kryzysie przełomu wieków XIX i XX¹³.

Rozwój przemysłu przyczynił się do dynamicznego wzrostu liczby robotników przemysłowych. Na Ukrainie w 1914 r. było ich 645 000. System rządów w Cesarstwie Rosyjskim opierał się o osobę panującego cara Mikołaja II Romanowa. Nieudolne rządy ostatniego cara zasadały się od początku XX w. na utrzymywaniu anachronicznego, scentralizowanego systemu władzy. Od początku XX wieku Mikołaj II starał się utrzymać

¹² R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; W. Puś, *Op. cit.*; R. Pipes, *Rosja bolszewików*; R. Kowalczyk, *Ukraina–Polska–Rosja początku XX wieku...*; R. Kowalczyk, *Истоки процесса глобализации капиталистической экономики...*; P. Ковальчик, *Між Сходом і Заходом...*

¹³ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; W. Puś, *Op. cit.*; R. Kowalczyk, *Ukraina–Polska–Rosja początku XX wieku...*; P. Ковальчик, *Истоки процесса глобализации капиталистической экономики...*

R. Kowalczyk, *W cieniu walk...*

anachroniczny, scentralizowany systemu władzy w Rosji, przeciwstawiając się jakimkolwiek reformom w Rosji. Sprzyjało temu obsadzanie “twardogłowymi” zwolennikami samodzierżawia resortów spraw wewnętrznych ministerialnych, przeciwnikami jakimkolwiek reformom, włącznie z gospodarczymi, które uważano za zagrożenie samodzierżawia. Jako symbol można tu traktować postawę Wiaczesława Konstantynowicza von Plehwe, zwalczającego liberalne reformy z lat 1860-tych¹⁴.

W przededniu wybuchu pierwszej wojny światowej Cesarstwo Rosyjskie było państwem, gdzie koncentrowały się ogromne problemy. Rewolucja 1905–1907, z jej manifestem październikowym, eksperyment konstytucyjny, ograniczony przez cara do roli doradczej, reformy Piotra Stołypina, który zmierzał do modernizacji państwa, poprzez zdecentralizowanie administracji i uczynienia jej odpowiedzialną przez prawem, a nie tylko przed samodzierżawiem carem, ukrócenia samowoli policji, pozwalają sformułować tezę, że Mikołaj II był władcą oderwanym od rzeczywistości, nie zważającym na oczekiwania społeczeństwa wyrażane przez ugrupowania polityczne i grupy narodowościowych, chcące przeobrażenia Rosji¹⁵. Mikołaj II prowadził rządzone przez siebie Cesarstwo Rosyjskie do katastrofy. W 150 milionowym państwie kumulowały się rozbieżne interesy siłą tłumionych nacji przez wojsko, policję i tajną policję polityczną potocznie zwaną ochraną. Rosyjska armia była gwarantem statusu Rosji, jako mocarstwa, samodzierżawia cara. W Rosji liczebność armii była ogromna. Stała armia liczyła 1,4 mln. żołnierzy. Było to związane z dwoma czynnikami. Otóż mobilizacja w Rosji ze względu na słabą sieć kolejową i ogromne odległości, mimo budowy tysięcy kilometrów kolei, była nadal niewystarczająca. W toku narastające konfliktu pomiędzy państwami centralnymi, a Ententą (Trójpo-rozumienie) problem mobilizacji stał się poważnym problemem. Symulacja dokonana w Cesarstwie Rosyjskim wykazała, że pełna mobilizacja sił rosyjskich byłaby kilkukrotnie dłuższa, niż w Niemczech. Drugi czynnik związany z bezpieczeństwem wewnętrznym, wojsko używane było w Cesarstwie Rosyjskim do pacyfikacji politycznych wystąpień¹⁶.

¹⁴ L. Bazyłow, *Polityka wewnętrzna caratu i ruchy społeczne w Rosji na początku XX wieku*, Warszawa, 1966, L. Bazyłow, *Dzieje Rosji. 1801–1917*, Warszawa, 1977, R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; N. V. Riasanovsky, M. D. Steinberg, *Historia Rosji*, Kraków, 2009; O. Figes, *Tragedia narodu. Rewolucja rosyjska 1891–1924*, Wrocław, 2009; R. Kowalczyk, *Przemysł cynkowy w Królestwie Polskim...*

¹⁵ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; R. Pipes, *Rosja bolszewików*; N. V. Riasanovsky, M. D. Steinberg, *Op. cit.*; O. Figes, *Op. cit.*

¹⁶ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; R. Pipes, *Rosja bolszewików*; N. V. Riasanovsky, M. D. Steinberg, *Op. cit.*; O. Figes, *Op. cit.*

W Rosji doświadczenia związane z klęską wojny z Japonią 1904 r., której skutki pociągnęły wydarzenia rewolucyjne lat 1905–1907 nie były brane przed wybuchem I wojny światowej. Carat parł do wojny. Fakt, związany był sojuszem z państwami Ententy i zależną od ogromnych kredytów, jakie wpompowały państwa zachodnie w gospodarkę Rosji. Jednak to żywotne interesy Rosji popchnęły ją do aktywnego udziału w walkach na polach I wojny światowej. Rosyjski wywiad doskonale był poinformowany, że niemiecka *Russlandpolitik* prowadzona po dymisji kanclerza Otto von Bismarcka zmierzała do konfrontacji z Rosją. Niemieckie koła wojskowe, polityczne i gospodarcze zmierzały do wojny z caratem, by zagarnąć jej zasoby naturalne, które miały posłużyć niemieckiej gospodarce do walki o gospodarcze przywództwo w świecie. Cel ten był wymiernym kwestią związaną z realizacją światowych aspiracji Berlina¹⁷.

Rosja w tej sytuacji nie miała wyjścia. Czekala ją wojna z Cesarstwem Niemiec. Wojna samodzielna z Niemcami, bądź też w aliansie z Francją i Wielką Brytanią. Wybór dla caratu pomimo posiadanej wiedzy, że wojna będzie trudna i przyniesie kłopoty gospodarcze oraz polityczne był oczywisty. Jednak Rosja uległa namowom swojego głównego sojusznika – Francji uzależniona od jej wsparcia finansowego, w zamian za obietnicę modernizacji rosyjskiej armii i transportu wojskowego, zrezygnowała z realnego planu, który mógł przynieść jej zwycięstwo. Plan ten zakładał atak na Austro-Węgry. Uważano, że plan ten mógł doprowadzić do drastycznego osłabienia sił Austro-Węgiek, że Niemcy w decydującym momencie zmuszone byłyby przerzucić z zachodu znaczące siły. Rosjanie nadto znając austriackie plany operacyjne liczyli na masową dezercję żołnierzy słowiańskich z wojsk austro-węgierskich. Ostatecznie Rosjanie wybrali najgorszy wariant, który spowodował, że Rosja pogrążyła się w wieloletniej wojnie. Wysłali przeciw Niemcom dwie armie, tak jak oczekiwali tego sojusznicy, a przeciw Austro-Węgom cztery. W rezultacie na żadnym froncie nie mogli osiągnąć decydującego zwycięstwa¹⁸. Długotrwała wojna spowodowała, że sukces gospodarczy Cesarstwa Rosyjskiego był przy napiętych stosunkach politycznych bardzo kruchym. Wybuch wojny, trudności gospodarcze i konserwatyzm cesarza dążącego do utrzymania za wszelką cenę samodzielnia pomimo porażek zaburzył tą strukturę¹⁹.

¹⁷ J. Krasuski, *Historia Rzeszy Niemieckiej 1871–1945*, Poznań, 1986; R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; P. Łysakowski, *Otto von Bismarck. Życie i polityka zagraniczna "żelaznego kanclerza"*, Warszawa, 1997; R. Pipes, *Rosja bolszewików*; N. V. Riasanovsky, M. D. Steinberg, *Op. cit.*; O. Figes, *Op. cit.*; L. Trzeciakowski, *Otto von Bismarck*, Wrocław i in., 2009.

¹⁸ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; N. V. Riasanovsky, M. D. Steinberg, *Op. cit.*; O. Figes, *Op. cit.*

¹⁹ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; N. V. Riasanovsky, M. D. Steinberg, *Op. cit.*; O. Figes, *Op. cit.*

R. Kowalczyk, *W cieniu walk...*

Sytuacja Ukrainy w przededniu wybuchu I wojny światowej ściśle związana była z położeniem Cesarstwa Rosyjskiego i polityką Mikołaja II Romanowa. W Ukrainie sytuacja była bardzo napięta. Ukraina przekształciła się w jeden z najbardziej uprzemysłowionych regionów Cesarstwa Rosyjskiego, nie tylko ze względu na okręg południowy – największy ośrodek przemysłu ciężkiego carstwa, ale także w inne branże przemysłu, głównie związane z dynamicznie rozwijającym się rolnictwem. W rezultacie w Ukrainie dobre wyniki osiągały takie branże przemysłu rolno-spożywczego, jak: cukrownictwo, garbarstwo, młynarstwo i produkcji oleju. Było to związane z rozwojem wsi ukraińskiej. Przed wojną produkowano w Ukrainie blisko połowę pszenicy w skali ogólnorosyjskiej. Następował wzrost znaczenia ukraińskiej burżuazji, która zaczęła piastować stanowiska w dumach miejskich i ziemstwach. Jednocześnie wzrost liczby robotników oraz napięcia w przemyśle i na wsi, spowodował tuż przed rokiem 1914, liczne strajki oraz wystąpienia włościan²⁰.

Wybuch wojny podsycił tylko te nastroje, gdyż gospodarka Cesarstwa Rosyjskiego nie była w stanie w toku prowadzonych działań wojennych zapewnić stałych dostaw żywności. Cierpieli najbardziej. Deficyt żywności, trudności transportowe wszystko to powodowało kryzys gospodarczy i polityczny w Rosji, a w perspektywie doprowadziło do katastrofy żywniowej. Ogólna niechęć do rządów cara Mikołaja II Romanowa przerodziła się w nienawiść do stylu rządów, do samodzierżawia. Nieudolnym rządowi ostatniego z dynastii Romanowych przypisywano przyczynę klęski Rosji. Władze rosyjskie zdawały sobie z powagi sytuacji związanej z niedoborami żywności i postępującej inflacji, ale nie były w stanie nic zmienić. Cesarstwo Rosyjskie zostało pozbawiane jakie-kolwiek wsparcia ze strony aliantów, głównie przez własne zaniedbania. Wiadomym było już wiele lat przed wybuchem wojny, że od Morza Bałtyckiego Rosję odetną Niemcy, a od Czarnego Turcy. Rosjanie nie przygotowali się jednak do wojny. Dysponowali kilkoma portami, Władywostokiem, Archangielskiem i Murmańskiem. Jednak Władywostok oddalony był od centrum Rosji o tysiące kilometrów i połączony tylko jedną odnogą linii Transsyberyjskiej. Archangielsk zamarał na sześć miesięcy, a połączony był tylko z Petersburgiem

²⁰ T. A. Olszański, *Historia Ukrainy XX wieku*, Warszawa, 1993; J. Hrycak, *Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, Lublin, 2000; W. A. Serczyk, *Historia Ukrainy*, Wrocław i in., 2001; J. J. Bruski, A. Chojnowski, *Ukraina*, Warszawa, 2006; R. Kowalczyk, *Ukraina–Polska–Rosja początki XX wieku...*; Р. Ковальчик, *Истоки процесса глобализации капиталистической экономики...*

jedną linią kolei wąskotorowej, a Murmańsk, który nie zamierzał nie miał połączenia kolejowego z centralną Rosją. Budowę kolei z Murmańska zrealizowano przy pomocy Anglików, a oddano do użytku dopiero w styczniu 1917 r. W rezultacie Cesarstwo Rosyjskie zostało na czas wojny skutecznie zablokowane, a towary, surowce, sprzęt, wyposażenie wojskowe wysyłane Rosji przez aliantów utkwilo i pozostawało nieużywane w magazynach we Władywostoku, Archangielsku i Murmańsku. Nieprowadzenie operacji desantowej na Dardanele, próby otwarcia nowego frontu, zwanego bitwą o Gallipoli, utwierdziło stan skutecznej blokady Cesarstwa Rosyjskiego²¹.

Z drugiej strony niedobór siły roboczej na wsi powodował, że ziemiaństwo nie było w stanie realizować stałych dostaw żywności do miast. Natomiast bogaci włościanie nie byli zainteresowani sprzedażą swoich nadwyżek wyprodukowanych w gospodarstwach. Uzyskanych bowiem ze sprzedaży żywności środków pieniężnych i tak nie mogli wykorzystać, ze względu brak na rynku artykułów przemysłowych. Dodatkowo do przetrzymywania żywności skłaniały ich plotki o skokowym wzroście cen żywności, jakie krążyły w drugiej połowie roku 1916. Władze rosyjskie pomimo planów rekwizycji, czy też upaństwowienia upraw zbóż, nie uczyniły nic by wprowadzić je w życie. W rezultacie pod koniec 1916 r. w wielu miastach rosyjskich, w tym w Moskwie i Piotrogradzie brak żywności był katastrofalny²². Spowodowało to ogólny wybuch nienawiści do cara. Dotyczyło to niemal wszystkich kręgów społecznych. Na początku 1916 r. politycy, wszyscy aktywni politycznie i mający światopogląd polityczny ze wszystkich wzajemnie zwalczających się ugrupowań nienawidzili cesarza. Wrzenie przeciw cesarzowi występowało wśród robotników, chłopów, uchodźców, dezertów²³.

Największe koszty poniosła jednak Ukraina. Rosja cierpiała na duży deficyt węgla. Surowiec z Ukrainy był potrzebny w każdym zakątku rozle-

²¹ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; Z. S. Zalewski, *Dardanele i Gallipoli w polityce i strategii mocarstw europejskich podczas I wojny światowej*, Olsztyn, 2001; P. Nykiel, *Wyprawa do Złotego Rogu. Działania wojenne w Dardanelach i na Morzu Egejskim (sierpień 1914 – marzec 1915)*, Kraków, 2008; R. Kowalczyk, *Ukraina–Polska–Rosja początku XX wieku...*; A. Chwalba, *Samobójstwo Europy. Wielka wojna 1914–1918*, Kraków, 2014; R. Kowalczyk, *Polityka gospodarczo-ekonomiczna Niemiec na Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w czasie I wojny światowej*, Materiały z konferencji “Śląsk a I wojna światowa. Znaczenie regionu w czasie wojnie i wpływ wojny na sytuację lokalną”, Katowice, 2015 – w druku.

²² R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; R. Pipes, *Rosja bolszewików*; N. V. Riasanovsky, M. D. Steinberg, *Op. cit.*; O. Figes, *Op. cit.*

²³ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; R. Pipes, *Rosja bolszewików*; N. V. Riasanovsky, M. D. Steinberg, *Op. cit.*; O. Figes, *Op. cit.*

R. Kowalczyk, *W cieniu walk...*

głego państwa carów. Priorytetem były dostawy dla przemysłu i dla wojska. Dla prywatnych odbiorców, gospodarstw domowych węgiel miał być dostarczany w drugiej kolejności. W kopalniach Ukrainy rozpoczęto prowadzić rabunkowa gospodarkę. Liczyły się tylko dostawy, transporty węgla, rudy. Produkcję przestawiono na tory wojenne. Robotników bez litości eksploatowano. Jednak pomimo takiej polityki wydajność produkcji zaczęła spadać. Potrzeby całego Cesarstwa Rosyjskiego były zbyt duże, aby podolał temu potencjał produkcyjny południa Ukrainy – Donbasu, Krzywego Rogu i Kercza, gdyż na transporty węgla czekały wszystkie ośrodki przemysłowe i miejskie Rosji europejskiej. Bardzo poważnym problemem na południu Ukrainy był brak nowych pracowników, gdyż fizycznie zdrowi młodzi mężczyźni znaleźli się w wojsku. Rosjanie chcąc ułatwić dostawy z Donbasu, podzielili administracyjnie ten obszar, aby do każdego ośrodka przemysłu w Cesarstwie Rosyjskim docierał węgiel z innych rejonów tego okręgu. Do Królestwa Polskiego zanim całkiem zostało zajęte przez wojska państw centralnych, węgiel doniecki wysyłano z głównych rejonów Donbasu. Decydowały o tym połączenia kolejowe, łączące Królestwo Polskie z południem Ukrainy z – Donbasem²⁴.

Początkiem końca imperium rosyjskiego był wybuch rewolucji lutowej. Rewolucji skierowanej przeciwko nieudolnym rządom cara Mikołaja II Romanowa. Od początku 1917 r. przez Rosję przetoczyła się fala strajków, manifestacji, które nierzadko kończyły się zbrojnym starciem z wiernymi władzy carskiej wojskami. Podjęta przez cara próba stłumienia rewolucji lutowej zakończyła się niepowodzeniem. Zbuntowane wojsko nie chciało słuchać rozkazów Mikołaja II. Wydarzenia wymknęły się spod kontroli cara. Entuzjazm tłumu występującego przeciw samodzierzawiu, przeciw Mikołajowi II uważając go za odpowiedzialnego dramatycznej sytuacji sięgnął zenitu. Rewolucja była faktem. Szybkość z jaką rozpadło się państwo carów, wymownie świadczyło o tym, że było tworem sztucznym, które utrzymywało się tylko dzięki osobie Mikołaja II. Rosja carska rozpadła się w ciągu dwóch dni. 27 lutego 1917 r. w Rosji powstał system rządów tymczasowych, dwuwładza, złożona z Tymczasowego Komitetu Dumy Państwowej (Rząd Tymczasowy) i Piotrogrodzkiej Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich²⁵.

²⁴ R. Kowalczyk, *Ukraina–Polska–Rosja początku XX wieku...*

²⁵ P. Chmielewski, M. Wilk, *Zarys dziejów ZSRR 1917–1977*, Łódź, 1985; R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; R. Pipes, *Rosja bolszewików*; N. V. Riasanovsky, M. D. Steinberg, *Op. cit.*; O. Figes, *Op. cit.*

Działania władzy doprowadziły do anarchii w Rosji, administracja przestała funkcjonować, a kraj legł w przysłowiowych gruzach. Rosja wchodziła w okres wojny domowej²⁶.

Obalenie caratu, przejęcie władzy Rząd Tymczasowy trafiły w Ukrainie na podatny grunt. Sytuacja na Ukrainie była bardzo ciężka, wręcz tragiczna. Wojna doprowadziła do ogromnych zniszczeń w Ukrainie. Największe straty poniosła Galicja Wschodnia. Wojska obydwu stron niszczyły zasiewy, Rosjanie wycofując się niszczyli zakłady przemysłowe i przetwórcze. Zniszczono m. in. ważne dla gospodarki nafto-gazowe Zagłębie Borysławskie. Gospodarka Ukrainy Naddniestrzańskiej była w równie ciężkim położeniu. Rosjanie już na początku wojny przestawili przemysł na potrzeby wojny. Zwiększyli wydobywanie węgla, jednak brak środków transportu, spowodował zapaść przemysłu hutniczego i metalowego. Wygaszono 36 wielkich pieców do wytopu surówki żelaza. Jednocześnie skurczył się areal zasiewów. Zmniejszono produkcję cukru. Zmniejszyły się plony. Brakowało na rynku żywności, a ceny rosły z każdym dniem²⁷.

Po rewolucji lutowej ruch narodowy w Ukrainie rozpoczął walkę o wolną Ukrainę. Już w dwa dni po utworzeniu w Piotrogradzie Rządu Tymczasowego, w Kijowie ukraińskie partie polityczne założyły Centralną Radę, której celem statutowym było reprezentowanie narodowych interesów Ukraińców, koordynowanie działań ukraińskich partii politycznych oraz utworzenie ukraińskiego parlamentu. Inicjatorami utworzenia Centralnej Rady byli: „postępowcy” – członkowie Towarzystwa Ukraińskich Postępowców²⁸, partii założonej w Kijowie w 1908 r. z inicjatywy członków Ukraińskiej Partii Demokratyczno-Radykalnej, których celem była koordynacja ukraińskiego ruchu narodowego i jego obrony przed rosyjskim nacjonalizmem po rozwiązaniu Dumy Państwowej w czerwcu 1907 r. Wśród członków Towarzystwa można wyróżnić aktywistów, którzy odegrali dużą rolę w walce o wolność Ukrainy. Byli to m. in: Mychajło Hruszewski, który został przewodniczącym Ukraińskiej Centralnej Rady, Eugeniusz Czykałen-

²⁶ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; R. Pipes, *Rosja bolszewików*; N. V. Riasanovsky, M. D. Steinberg, *Op. cit.*; O. Figes, *Op. cit.*

²⁷ T. A. Olszański, *Op. cit.*; J. Hrycak, *Op. cit.*; W. A. Serczyk, *Historia Ukrainy*; В. М. Литвин, *Україна: доба війни і революції (1914–1920 pp.)*, К., 2003; J. J. Bruski, A. Chojnowski, *Op. cit.*; R. Kowalczyk, *Ukraina–Polska–Rosja początku XX wieku...*; P. Ковальчик, *Истоки процесса глобализации капиталистической экономики...*

²⁸ W czerwcu 1917 r. „postępowcy” – Towarzystwo Ukraińskich Postępowców przekształcili się w Ukraińską Partię Socjalistów Federalistów. W nowo powołanej partii główną rolę odgrywali: Sergiej Jefremow, Andriej Nikowski i Dymitr Doroszenko. Przywódcy dążyli do utworzenia autonomicznej Ukrainy, w ramach przyszłej demokratycznej republiki rosyjskiej.

R. Kowalczyk, *W cieniu walk...*

ko, Sergiusz Jefremow, Symon Petlura, Włodzimierz Wynnyczenko, Dymitr Doroszenko, Wiczysław Prokopowicz, Fiodor Sztejngel.

Centralną Radę współorganizowali Ukraińska Socjal-Demokratyczna Partia Robotnicza, partia której program był zbliżony do mieńszewickiego. Była to Ukraińska Partia Rewolucyjna (RUP) – pierwsza ukraińska partia polityczna na terytorium Imperium Rosyjskiego, założona na Naddnieprzu. Powstała 11 lutego 1900 r. w Charkowie, jako podziemna organizacja polityczna. Założycielami byli charkowscy studenci. Ostatnią współorganizującą partią, które założyła Centralną Radę, była Ukraińska Partia Socjalistów Rewolucjonistów, założona oficjalnie dopiero w kwietniu 1917 r. pod przewodnictwem Michała Hruszewskiego, zrzeszająca głównie mieszczan i chłopów.

Ruch narodowy na Ukrainie z każdą chwilą zaczął przybierać na sile, radykalizował się. Wysuwano już nie tylko hasła autonomii Ukrainy, ale też jej niepodległości. Rozpoczęto organizować załężki ukraińskich sił wojskowych, odwołując się do kozackiej przeszłości. W ten duch próbowali wstrześcić się bolszewicy, chcąc przejąć władzę w Kijowie. Jednak choć ich liczba rosła z każdym miesiącem, to jednak w stosunku do ogólnej liczby zatrudnionych w przemyśle Ukrainy bolszewików było niewiele. Na przełomie listopada i grudnia 1917 r. bolszewików w Ukrainie było 3, 25 % (około 71 tys.) podczas gdy robotników zatrudnionych w przemyśle i transporcie 2 184 600²⁹.

Centralna Rada próbowała uzyskać dominującą pozycję, rolę przywództwa wśród ugrupowań ukraińskich, które dążyły do wolnej Ukrainy. Do Kijowa został zwołany przez Centralną Radę I Ukraiński Zjazd Narodowy (od 17 do 21 kwietnia 1917 r.). W zjeździe wzięło udział około 1000 uczestników – delegatów reprezentujących różne ukraińskie ugrupowania polityczne, zawodowe, kulturalne. Wzięli w nim udział również przedstawiciele żołnierzy z frontu. Uznano, że to Zgromadzenie Ustawodawcze ma ostateczne prawo do kreowania statusu Ukrainy i ewentualnej federacji z Rosją, jednak potwierdzono niezwykle istotną zasadę, że natychmiast przystąpić do tworzenia podstaw bytu autonomicznego Ukrainy. W trakcie Zjazdu Centralna Rada uzyskała jego sankcję i powołała organ wykonawczy – rząd tzw. Małą Radę, na której czele jako prezydent stanął Michał Hruszewski. Centralna Rada podjęła próbę przejścia władzy. W tym celu

²⁹ T. A. Olszański, *Op. cit.*; R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; J. Hrycak, *Op. cit.*; W. A. Serczyk, *Historia Ukrainy*; B. M. Литвин, *Op. cit.*; R. Pipes, *Rosja bolszewików*; J. J. Bruski, A. Chojnowski, *Op. cit.*; N. V. Riasanovsky, M. D. Steinberg, *Op. cit.*; O. Figes, *Op. cit.*

zabiegała o zwołanie kolejnych zjazdów. Celem było zdobycie jak najszerszego poparcia dla prowadzonej przez Centralną Radą działalności, do budowanego przez nią aparatu władzy w Ukrainie, który pozwoliłby na przejęcie władzy w rodzącym się po tylu latach okupacji rosyjskiej wolnym kraju – Ukrainie.

Cel ten stosunkowo szybko Centralna Rada uzyskiwała. Otóż na kolejnym zjeździe – I Ogólnoukraińskim Zjeździe Wojskowym (18–21 maja 1917 r.) w Kijowie – Centralna Rada została uznana za jedyną legalną władzę w Ukrainie. Wyrazem tego było powołanie Ukraińskiego Wojskowego Komitetu Generalnego z Symonem Petlurą na czele. Zażądano od dwuwładzy w Rosji – Rządu Tymczasowego i Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich w Piotrogradzie wydzielenia narodowo-terytorialnej autonomii Ukrainy oraz wyodrębnienia jednostek ukraińskich z armii rosyjskiej³⁰.

Jednak nawet słaby Rząd Tymczasowy nie zamierzał dopuścić do wyodrębnienia Ukrainy. Ówczesne państwo rosyjskie nie było zdolne do funkcjonowania bez Ukrainy. Ukraina obok Królestwa Polskiego była najbardziej uprzemysłowioną częścią Cesarstwa Rosyjskiego. Jednak o ile Królestwo Polskie wpadło w ręce państw centralnych to Ukraina stała się surowcowym i żywnościowym zapleczem Rosji w czas I wojny światowej³¹.

W rezultacie Aleksander Kiereński, wówczas minister wojny w Rządzie Tymczasowym zakazał organizowania II Ogólnoukraińskiego Zjazdu Wojskowego. Doprowadziło to do ostrego konfliktu Centralnej Rady z rosyjskim rządem. Po odrzuceniu memoriału Centralnej Rady, przez Rząd Tymczasowy, zareagowała ona w jednoznaczny sposób. Otóż 17 czerwca 1917 r. ukraiński organ stwierdził, że Rząd Tymczasowy występuje przeciw prawu do samookreślenia narodów. Cel był jeden. Miało to zmusić Rząd Tymczasowy do zmiany stanowiska. Ukraińska Centralna Rada dawała sygnał, że żywiołowo rozwijający się ukraiński ruch narodowy może skierować się na niepożądane tory. II Ogólnoukraiński Zjazd Wojskowy odbył się w Kijowie w dniach 18–23 czerwca 1917 r. Uczestniczyła w nim rekordowa liczba delegatów ponad 2500. Delegaci odnieśli się do wydanego przez Rząd

³⁰ T. A. Olszański, *Op. cit.*; R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; Л. П. Гарчева, *Политическая конфронтация и вооруженная борьба России с Украиной (1917 – нач. 1918 гг.)*, Л., 1995; Я. Тинченко, *Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918)*, Л., 1996; J. Hrycak, *Op. cit.*; W. A. Serczyk, *Historia Ukrainy*; В. М. Литвин, *Op. cit.*; R. Pipes, *Rosja bolszewików*; J. J. Bruski, A. Chojnowski, *Op. cit.*; N. V. Riasanovsky, M. D. Steinberg, *Op. cit.*; O. Figes, *Op. cit.*

³¹ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; R. Pipes, *Rosja bolszewików*; N. V. Riasanovsky, M. D. Steinberg, *Op. cit.*; O. Figes, *Op. cit.*; R. Kowalczyk, *Ukraina-Polska-Rosja początku XX wieku...*

R. Kowalczyk, W cieniu walk...

Tymczasowy zakazu odbycia Zjazdu. Uznali, że rosyjski rząd postąpił nielegalnie zakazując zorganizowania Zjazdu. Jednocześnie postulowano by Centralna Rada nie zważając na rosyjski Rząd Tymczasowy przystąpiła do organizacji państwa ukraińskiego opartego na zasadach autonomii terytorialnej. Wybrano Ogólnoukraińską Radę Delegatów Żołnierskich oraz zarządzono by Ukraiński Wojskowy Komitet Generalny przystąpił do organizacji ukraińskich sił wojskowych. Przystąpiono również do organizacji tzw. Wolnego Kozactwa, ochotniczych formacji wojskowych. Ich atamanem został generał Paweł Skoropadski. 23 czerwca 1917 r. Centralna Rada proklamowała autonomię Ukrainy i zdecydowała o utworzeniu rządu autonomicznego – Sekretariatu Generalnego. II Ogólnoukraiński Zjazd Wojskowy dał pełne poparcie dla tworzonego rządu ukraińskiego autonomicznego – Sekretariatu Generalnego. Słaby Rząd Tymczasowy nie podjął stanowiska, wstrzymując podjęcie decyzji w sprawie wydarzeń w Ukrainie. Radykalizacja sytuacji w Ukrainie doprowadziła do negocjacji na linii Kijów – Piotrogród. Ostatecznie doszło do konsensusu – 13 lipca 1917 r. pomiędzy Centralną Radą a Rządem Tymczasowym. Odłożono kwestie autonomii Ukrainy, aż do zwołania Ogólnorosyjskiego Zgromadzenia Ustawodawczego. Sytuacja uległa jednak drastycznej zmianie. Na czele Rządu Tymczasowego stanął Aleksander Kiereński. W rezultacie Centralna Rada pomimo niezadowolenia z podporządkowania jej rządowi w Piotrogradzie nie zdecydowała się na oficjalne zerwanie z Rządem Tymczasowym, który 17 lipca skierował instrukcję do przyszłego rządu Ukrainy – Sekretariatu Generalnego wyrażając zgodę na utworzenie ministerstw (sekretariatów) spraw wewnętrznych, finansów, rolnictwa, oświaty, handlu i przemysłu. Aleksander Kiereński próbował więc spacyfikować sytuację w Ukrainę sprowadzając Sekretariat Generalny do roli wykonawcy poleceń idących z Piotrogradu od ogólnorosyjskiego rządu³².

Niezadowolenie Centralnej Rady było przemożne, rząd Aleksandra Kiereńskiego tą instrukcją odrzucał – postulaty autonomii Ukrainy, którą uważano za oczywistą, jak również rolę Centralnej Rady, jako głównego organu organizującego wolne państwo. Jednak widząc ówczesną siłę Rządu Tymczasowego, Centralna Rada nie zdecydowała się na zerwanie z rządem z Piotrogradu.

³² T. A. Olszański, *Op. cit.*; R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; Л. П. Гарчева, *Op. cit.*; Я. Тинченко, *Op. cit.*; J. Hrycak, *Op. cit.*; W. A. Serczyk, *Historia Ukrainy*; В. М. Литвин, *Op. cit.*; J. J. Bruski, *Petlurowcy*, Kraków, 2004; R. Pipes, *Rosja bolszewików*; K. Grünberg, B. Sprengel, *Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX wieku*, Warszawa, 2005; J. J. Bruski, A. Chojnowski, *Op. cit.*; N. V. Riasanovsky, M. D. Steinberg, *Op. cit.*; O. Figes, *Op. cit.*

Jednak sytuacja w Rosji ulegała dynamicznym przemianom. Aleksander Kiereński próbował powstrzymać lawinowo rosnące rozprzężenie wojsk rosyjskich na froncie, masową dezercją i powstrzymać niemiecką ofensywę. Dlatego w lipcu na miejsce generała Aleksego Brusilowa uczynił ministrem wojny generała Ławra Kornilowa. Jednak Kiereński nie zrealizował obietnic Kornilowa, który żądał przywrócenia kary śmierci w armii, zmilitaryzowania transportu kolejowego i przemysłu obronnego, nie ograniczył także uprawnień komitetów żołnierskich. Kiereński nie chciał tego uczynić w obawie przed utratą politycznego zaplecza – umiarkowanych socjalistów z Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich. Aleksander Kiereński zaczął również postrzegać Ławra Kornilowa, jako większe zagrożenie, niż bolszewicy. Sytuacja prowadziła do zwycięstwa bolszewików. Ugruntował ją nieudany pucz generała Ławra Kornilowa (7–13 września 1917 r.). Dwuznaczna postawa Aleksandra Kiereńskiego, który w obawie przed maszerującym na Piotrogród korpusem kozackim, uzbroił bolszewicką czerwoną gwardię spowodowało utratę poparcia przez Rząd Tymczasowy i ostatecznie utworowało bolszewikom drogę do władzy. Nastąpiło to już w dwa miesiące później. Obalenie Rządu Tymczasowego w Piotrogradzie (7 listopad 1917 r.), spowodowało, że bolszewicy w Ukrainie podnieśli głowę. Podjęli próbę przejęcia władzy. W Kijowie po trzydniowych walkach bolszewicy zostali ze stolicy wyparci (13 listopada). Jednak walka ogarnęła nie tylko Kijów. Centralna Rada widząc, że bolszewicy próbują przejąć władzę w Zagłębiu Donieckim, udzieliła poparcia generałowi Aleksemu Kaledinowi, który walczył o utrzymanie starego porządku. Słabość bolszewików pokazały wybory do Ogólnoukraińskiego Zgromadzenia Ustawodawczego (25 listopada), gdzie na bolszewików głosowało tylko 10 % wyborców, a 75 % elektoratu opowiedziało się za Ukrainą głosując na narodowe partie. Większość Ukrainy pozostała w rękach Centralnej Rady, a bolszewicy przejęli władzę w Charkowie, części Zagłębia Donieckiego, a w zachodniej Ukrainie tylko nad kilkoma ośrodkami miejskimi – Łuckiem, Równem, Żmerynką na Podolu i Płoskirowem³³.

Jednak w grudniu 1917 r. sytuacja w Ukrainie uległa pogorszeniu. Powstanie bolszewików w Kijowie (11 grudnia) zostało szybko stłumione

³³ T. A. Olszański, *Op. cit.*; R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; J. Hrycak, *Op. cit.*; W. A. Serczyk, *Historia Ukrainy*; Л. П. Гарчева, *Op. cit.*; Я. Тинченко, *Op. cit.*; *Дипломатія незалежних українських урядів*, Нариси з історії дипломатії України, К., 2001; В. М. Литвин, *Op. cit.*; J. J. Bruski, *Petliwowsy*; R. Pipes, *Rosja bolszewików*; K. Grünberg, B. Sprengel, *Trudne sąsiedztwo...*; J. J. Bruski, A. Chojnowski, *Op. cit.*; В. А. Савченко, *Дванадцять воїн за Україну*, X., 2006; N. V. Riasanovsky, M. D. Steinberg, *Op. cit.*; O. Figes, *Op. cit.*

R. Kowalczyk, *W cieniu walk...*

przez siły wierne Centralnej Radzie i nowo powołanej do życia Ukraińskiej Republice Ludowej (utworzona 20 listopada). Wygnani z Kijowa bolszewicy przenieśli obrady Zjazdu Rad Delegatów Robotniczych i Żołnierskich do Charkowa, gdzie ogłosili Ukrainę Republiką Rad. W sukces przyszedł im bolszewicy z Rosji, dla których Ukraina była bezcenna, ze względu na istniejący tu przemysł i rolnictwo, bez którego sytuacja gospodarza Rosji byłaby dużo trudniejsza. Dlatego też już 17 grudnia 1917 r. Rada Komisarzy Ludowych w Piotrogradzie wystosowała do rządu ukraińskiego ultimatum, w którym żądała podporządkowania się bolszewikom. W kilka dni później – 25 grudnia armia bolszewicka dowodzona przez generała Władimira Antonowa-Owsijenko wkroczyła na teren Ukrainy i rozpoczęła walkę z wojskami Ukraińskiej Republiki Ludowej. Jednocześnie bolszewicy tam, gdzie tylko posiadali jakąkolwiek realną siłę przygotowali powstania, które miały pomóc w przejęciu władzy. Najwięcej tego typu wystąpień zbrojnych miało miejsce w miastach lewobrzeżnej Ukrainy. Już 26 grudnia armia bolszewicka wkroczyła do Charkowa. Siły ukraińskie nie były w stanie powstrzymać bolszewików, którzy zajmowali coraz to nowe ośrodki. W styczniu bojownicy ukraińscy w ciężkich walkach z bolszewikami, z ich Armią Czerwoną utracili Odessę, Mikołajów, Aleksandrowsk koło Ługańska, Połtawę. Ukraińska Centralna Rada wysyłała na front wszystkich ochotników, byleby tylko zapełnić luki na froncie. Nie było w stanie to zmienić trudnej sytuacji legalnego rządu ukraińskiego. Pod koniec stycznia siły Czerwonej Armii były gotowe do natarcia na Kijów. Chcąc przyspieszyć przejęcie władzy w Ukrainie, bolszewicy przygotowali powstanie w Kijowie. Symon Petlura stłumił je jednak w ciągu kilku dni ciężkich walk. Jednak 8 lutego wobec natarcia Armii Czerwonej władze ukraińskie musiały ewakuować się ze stolicy, początkowo do Żytomierza, a potem na Wołyń. Do Kijowa władze ukraińskie wróciły już przy wsparciu wojsk niemieckich w marcu 1918 r.³⁴

³⁴ T. A. Olszański, *Op. cit.*; В. М. Іванис, *Симон Петлюра – Президент України*, К., 1993; R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; Л. П. Гарчева, *Op. cit.*; *Симон Петлюра та українська національна революція*, Зб. праць Другого конкурсу петлюрознавців України, сост. В. Михальчук, К., 1995; Я. Тинченко, *Op. cit.*; В. Голубко, *Армія Української Народної Республіки. 1917–1918. Утворення та боротьба за державу*, Л., 1997; J. Hrusak, *Op. cit.*; Ю. Финкельштейн, *Симон Петлюра*, Ростов-на-Дону, 2000; W. A. Serczyk, *Historia Ukrainy*; С. Литвин, *Симон Петлюра і петлюріана*, К., 2001; *Дипломатія незалежних українських урядів*; В. М. Литвин, *Op. cit.*; J. J. Bruski, *Petlurowcy*; R. Pipes, *Rosja bolszewików*; K. Grünberg, B. Sprengel, *Trudne sąsiedztwo...*; J. J. Bruski, A. Chojnowski, *Op. cit.*; В. Ф. Солдатенко, *Революційна доба в Україні (1917–1920 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди*, К., 2011.

W cieniu walk w bolszewikami, Centralna Rada organizowała struktury niezależnego, suwerennego państwa – Ukrainy. 22 stycznia 1918 r. Centralna Rada proklamowała utworzenie niezależnego i suwerennego państwa – Ukrainy – Ukraińskiej Republiki Ludowej. Jednocześnie Sekretariat Generalny został przekształcony w Radę Ludowych Ministrów Ukraińskiej Republiki Ludowej, a premierem został Włodzimierz Wynnyczenko. Ukrainę 1 lutego 1918 r. uznały państwa centralne, a w dziewięć dni podpisano później traktat pokojowy uznający przy wytyczaniu granic zasadę etniczną i nieskrępowaną wolę ludności miejscowej. Wyrazem tego był późniejszy traktat brzeski. Dzięki wsparciu Centralnej Rady z Ukrainy wyparto bolszewików. W popłochu opuszczali Kijów, który został zajęty 1 marca 1918 r. Centralna Rada dokonywała w tym trudnym czasie fundamentalnych zmian w Ukrainie, chcąc ją przeobrazić w nowoczesne państwo. Wydano dekrety o ośmiogodzinnym dniu pracy, reformie rolnej, systemie monetarnym i nowym podziale administracyjnym³⁵.

Jednak pomoc Niemców dla Ukrainy nie była bezinteresowna. Niemcy pod dowództwem feldmarszałka Hermanna von Eichhorn wkroczyli z kilkuset tysięczną doskonale wyposażoną i wyćwiczoną armią, której żadna ówczesna siła operująca w Ukrainie nie mogła się równać. Wkrótce jednak Niemcy wystawili Ukrainie rachunek. W Niemczech występował ogromny deficyt żywnościowy. Brak żywności w Niemczech w dobie gospodarki wojennej, próbowano zrekomensować ściąganiem żywności i wzmoczoną produkcją na terenach okupowanych. Właśnie tak postępowano w Królestwie Polskim, gdzie władze okupacyjne postawiły na przemysł rolno-spożywczy, prowadząc rabunkową gospodarkę wytwórczości tej branży, produkcji rolnej przy jednoczesnej reglamentacji tejże żywności na terenach okupowanych³⁶.

Ogromne masy żywności popłynęły z Ukrainy do państw centralnych, głównie do Niemiec. W zrujnowanej Ukrainie taki wypływ żywności spowodował duże niezadowolenie. Jednak to okupacyjne władze niemieckie zdecydowały o zmianie władzy w Ukrainie. Ochroniani przez oddziały

³⁵ T. A. Olszański, *Op. cit.*; R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; Л. П. Гарчева, *Op. cit.*; Симон Петлюра та українська національна революція; Я. Тинченко, *Op. cit.*; J. Нрусак, *Op. cit.*; W. A. Serczyk, *Historia Ukrainy*; Дипломатія незалежних українських урядів; В. М. Литвин, *Op. cit.*; J. J. Bruski, *Petlurowcy*; R. Pipes, *Rosja bolszewików*; В. Ф. Солдатенко, *Op. cit.*

³⁶ T. A. Olszański, *Op. cit.*; R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; W. A. Serczyk, *Historia Ukrainy*; В. М. Литвин, *Op. cit.*; R. Pipes, *Rosja bolszewików*; R. Kowalczyk, *Rozwój niektórych branż przemysłu rolno-spożywczego w Królestwie Polskim w latach 1870–1918*, Zeszyty Wiejskie, z. IX, Łódź, 2007.

R. Kowalczyk, *W cieniu walk...*

niemieckie generał Paweł Skoropadski ogłosił likwidację Ukraińskiej Republiki Ludowej i proklamował powstanie Państwa Ukraińskiego (Hetmanat). Premierem rządu firmowanego przez generała Pawła Skoropadskiego został Fiodor Łyzohub, następnie Sergiusz Herbel. Rządy generała Pawła Skoropadskiego w Ukrainie charakteryzowały się ścisłym podporządkowaniem państwa ukraińskiego siłom państw centralnych. Dla Ukrainy w okresie tworzenia nowego państwa, które miało szansę zaistnieć na arenie międzynarodowej i przetrwać zawieruchę związaną z demontażem Rosji carskiej był to okres stracony. Ukraina stała się buforem pomiędzy Rosją, którą bezpardonowo podporządkowali sobie bolszewicy, a siłami państw centralnych. Wraz z klęską państw centralnych generał Paweł Skoropadski próbował za wszelką cenę utrzymać swoją władzę, a jako monarchista, oparł swoją władzę na środowiskach konserwatywnych licząc na federację z Rosją. Był to wówczas pomysł nierealny i wywołał powszechne oburzenie. Na jego fali Symon Petlura 14 grudnia 1918 r. zajął Kijów tworząc pięcioosobowy Dyrektoriat i restytuując Ukraińską Republikę Ludową. Twórca Hetmanatu generał Paweł Skoropadski, chcąc ratować swoje życie uciekł z Ukrainy do Niemiec w przebraniu niemieckiego uciekiniera³⁷.

Dla Ukrainy rozpoczął się ciężki okres walk o wolność, o niepodległość. Sytuację po klęsce państw centralnych i upadku Hetmanatu, wykorzystali bolszewicy, którzy obwieścili, że nie uznają uznawać niepodległość Ukrainy. Wypowiedzieli jednostronnie postanowienia traktatu brzeskiego z 3 marca 1918 r.³⁸, twierdząc, że został jej narzucony siłą i już w grudniu na

³⁷ Л. П. Гарчева, *Op. cit.*; В. Голубко, *Op. cit.*; *Дипломатія незалежних українських урядів*; В. М. Литвин, *Op. cit.*; В. А. Савченко, *Op. cit.*; В. Ф. Солдатенко, *Op. cit.*

³⁸ Traktat brzeski – traktat pokojowy podpisany w Brześciu 3 marca 1918 r., między państwami centralnymi: Cesarstwem Niemieckim i Cesarstwem Austro-Węgierskim oraz ich sojusznikami: Królestwem Bułgarii i Imperium Osmańskim a Rosją Sowiecką. Rosja Sowiecka dążyła do zakończenia wojny z państwami centralnymi, do wycofania się z aliansu z Ententą. Bolszewikom chodziło by Armię Czerwoną przeznaczyć do walk wewnętrznych, do nasilającej się z każdą chwilą wojny domowej w Rosji. Niemcy również były zainteresowane podpisaniem pokoju z Rosją Sowiecką, gdyż toczyły wojnę na dwóch frontach. W Berlinie planowano zamknięcie frontu wschodniego, a następnie skierowania wszystkich możliwych sił na front zachodni. Już 21 listopada 1917 r. Rosja Sowiecka wystosowała do państw zaangażowanych w I wojnę światową notę wzywającą do wszczęcia rokowań pokojowych. Niemcy odpowiedziały na ten apel z przychylnością. Jeszcze w grudniu rozpoczęto pertraktacje. 15 grudnia 1917 r. zawarto rozejm, a od 22 grudnia rozpoczęto rokowania pokojowe. Delegacja sowiecka po kilku miesiącach negocjacji zaakceptowała ciężkie warunki Niemiec i podpisano 3 marca pokój na warunkach Berlina. Ze strony sowieckiej postanowienia traktatu negocjował ludowy komisarz spraw zagranicznych – Lew Trocki. Traktat stanowił, że Rosja Sowiecka wycofuje się z wojny i zrywa wszelakie układy sojusznicze z Ententą. Władze Rosji sowieckiej zgodziły na okupację przez Niemcy terenów na

jej terytorium wkroczyły oddziały bolszewickiej Armii Czerwonej. Po zajęciu Charkowa bolszewicy stworzyli swoją ekspozyturę władzy w Ukrainę i ogłosili powstanie Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Po utwierdzeniu swoich wpływów w Charkowie bolszewicy rozpoczęli ofensywę w głąb Ukrainy. Siły ukraińskie nie były w stanie powstrzymać nacierającej Armii Czerwonej. Dysproporcja w potencjale była zbyt duża. Nadto w tym czasie Armia Czerwona uległa daleko idącym przeobrażeniom. Ludowy komisarz wojny Lew Trocki przekształcił ją w regularną dobrze wyszkoloną armię. Czerwona Armia miała wsparcie ze strony chłopstwa. Rosyjska biedota chłopska popierała bolszewików, gdyż ze względu na bolszewicką redystrybucję ziemi otrzymywali ją na stałe od bolszewików. Doskonale wiedzieli, że w przypadku zwycięstwa białych ziemia pozostanie w rękach obszarników i bogatego chłopstwa³⁹.

Pod naporem Armii Czerwonej 5 lutego 1919 r. rząd Ukraińskiej Republiki Ludowej został zmuszony do ewakuacji stolicy – Kijowa. Władza Ukrainy – Ukraińskiej Republiki Ludowej, które próbowało stworzyć niezależne państwo ograniczała się od tego momentu do niewielkiej części utworzonej w 1917 r. niezależnej Ukrainy. Rząd Ukraińskiej Republiki Ludowej ewakuował się na Podole następnie na Wołyń. Z Dyrektoriatu Ukraińskiej Republiki Ludowej wystąpił Włodzimierz Wynnyczenko, a Symon Petlura 13 lutego 1919 r. objął funkcję prezesa Dyrektoriatu Ukraińskiej Republiki Ludowej, którą pełnił aż do śmierci, czyli do zamachu, jaki miał miejsce już po opuszczeniu Ukrainy zajętej przez bolszewików, na emigracji. Ukraina pogrążyła się w odmęcie wojny. Interwencja zachodnich mocarstw okazała się nieskuteczna, gdyż była zbyt płytka. Na Zachodzie po klęsce Niemiec głosy wpływowych kół zdecydowały o interwencji. Celem było położenie kresu bolszewizmowi w Rosji. Jednak dla bolszewików interwencja zachodnich aliantów nie stanowiła zagrożenia. Miała zbyt ograniczony charakter. Organizatorzy interwencji wojskowej w Rosji Win-

wschód od ustalonej traktatem linii granicznej, a więc: Królestwa Polskiego, Litwy, krajów nadbałtyckich: Łotwy, Estonii, zachodniej części Białorusi, Finlandii, Wysp Alandzkich, okręgów Karsu, Ardahanu, i Batumi na Kaukazie. Nadto Rosja Sowiecka zobowiązana do zdemobilizowania armii, zawarcia pokoju z rządem niezależnej Ukrainy – Ukraińskiej Republiki Ludowej. Traktat miał także duże znaczenie dla Niemiec, bo pozwolił przerzucić na zachód 44 dywizje niemieckie. Traktatem brzeskim bolszewicy zakończyli udział Rosji w I wojnie światowej. Współpraca bolszewików z Cesarstwem Niemiec trwała do końca I wojny światowej. Spowodowało to wykluczenie delegacji sowieckiej z obrad paryskiej konferencji pokojowej w roku 1919.

³⁹ M. Kitchen, *Historia Europy 1919–1939*, Wrocław; Warszawa; Kraków, 1992; R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*; В. Голубко, *Op. cit.*; R. Pipes, *Rosja bolszewików*; В. М. Литвин, *Op. cit.*; N. V. Riasanovsky, M. D. Steinberg, *Op. cit.*; O. Figes, *Op. cit.*; В. Ф. Солдатенко, *Op. cit.*

R. Kowalczyk, *W cieniu walk...*

ston Churchill i Ferdinand Foch mieli zbyt małe środki, by zakończyła się ona sukcesem. Po czterech latach ciężkich walk z Niemcami, na froncie zachodnim, interwencja w Rosji nie zyskała jednak poparcia opinii publicznej. Interwencja nie mogła w tych warunkach być skuteczną. Do jesieni 1919 r. większość oddziałów interwencyjnych została z Rosji wycofana⁴⁰.

Ukraińska Republika Ludowa nie była w tym czasie jedynym państwem, które funkcjonowało na terenie Ukrainy, aspirując do roli niezależnego państwa ukraińskiego. Klęska państw centralnych spowodowała, że na terenach wchodzących w skład Cesarstwa Austro-Węgierskiego, wykształciło się drugie państwo ukraińskie, obejmujące w szczytowym okresie swojego funkcjonowania tereny Galicji Wschodniej i Bukowiny. 3 listopada 1918 r. na posiedzeniu Przewodniczącym Ukraińskiej Rady Narodowej powołano rząd (Sekretariat Państwowy), w kilka dni później 10 grudnia uchwalono nazwę państwa na Państwo Zachodnioukraińskie. Po uzyskaniu informacji o abdykacji Habsburgów w dniu 14 grudnia zmieniono nazwę na – Zachodnioukraińska Republika Ludowa.

Zachodnioukraińska Republika Ludowa od samego początku popadła w spór z odradzającym się państwem polskim. Wojska Symona Petlury wspierały Zachodnioukraińską Republikę Ludową. Polacy jeszcze w listopadzie 1918 r. po ciężkich walkach wyparli Ukraińców ze Lwowa, a stolica Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej została przeniesiona do Stanisławowa (od 1962 r. Iwano-Frankowsk), a następnie Tarnopola. 22 stycznia 1919 r. Zachodnioukraińska Republika Ludowa z Ukraińską Republiką Ludową podpisały akt zjednoczenia. Obydwa państwa ukraińskie połączyły się, Zachodnioukraińska Republika Ludowa zachowała autonomię, ale przodującą rolę w państwie zaczął odgrywać leader Ukraińskiej Republiki Ludowej – Symon Petlura. Bez wsparcia Symona Petlury Zachodnioukraińska Republika Ludowa nie utrzymała by się. Ukraińcy walczyli więc na kilku frontach jednocześnie, nie mając szans na osiągnięcie sukcesu. Walki z Polakami trwały do lipca 1919 r., kiedy to oddziały Armii Halickiej zostały wyparte przez Polaków za Zbrucz (16 lipca). Jednak Ukraińcy z

⁴⁰ M. Kitchen, *Op. cit.*; В. М. Іванис, *Op. cit.*; Симон Петлюра та українська національна революція; N. Rose, *Winston Churchill: życie pod prąd*, Warszawa, 1996; В. Голубко, *Op. cit.*; Ю. Финкельштейн, *Op. cit.*; С. Литвин, *Op. cit.*; *Дипломатія незалежних українських урядів; Громадянська війна, різні кольори терору, Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст., Історичні нариси*, Д. В. Архєрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін., відповід. ред. В. А. Смолій, К., 2002; В. М. Литвин, *Op. cit.*; В. А. Савченко, *Op. cit.*; S. Haffer, *Winston Churchill*, Warszawa, 2005; R. Porte, *Ferdinand Foch – Vouloir c'est pouvoir*, Saint-Cloud, 2009; В. Ф. Солдатенко, *Op. cit.*

Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej nie zaakceptowali polityki przywódcy Ukrainy – Symona Petlury. Symon Petlura wobec naporu bolszewików zawarł z Polakami umowę, początkowo wojskową, a następnie polityczną, która otworzyła sojusz polsko-ukraiński. Symon Petlura uznał, że nie ma sensu obstawać przy przynależności ziem Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej do Ukrainy, skoro i tak są one w posiadaniu Polaków po wyparciu przez nich resztek Ukraińskiej Armii Halickiej za Zbrucz, a Polacy wobec agresji bolszewików w Ukrainie stali się naturalnymi sojusznikami państwa ukraińskiego. Ukraińcy z Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej uznali to za zdradę, ich rząd udał się na emigrację do Wiednia, a bojownicy wsparli ustępującą armię białych generała Antona Denikina, a nawet bolszewików, byleby tylko nie wesprzeć Symona Petlury – przywódcy Ukraińskiej Republiki Ludowej – jedynego ukraińskiego państwa, które miało szansę na przetrwanie, ale tylko w sojuszu z Polakami. Niemniej podział Ukraińców stał się faktem⁴¹.

Po zreorganizowaniu armii Dyrektoriat zdecydował o ofensywnie przeciw Armii Czerwonej. Zacięte walki toczyły się ze zmiennym szczęściem, jednak Kijów wpadł w ręce białych, którzy pod wodzą generała Antona Denikina⁴², który na przełomie roku odniósł zwycięstwo nad 11 armią

⁴¹ T. Dąbkowski, *Ukraiński ruch narodowy 1912–1923 w Galicji Wschodniej*, Warszawa, 1985; B. M. Іванис, *Op. cit.*; B. Skaradziński, *Polskie lata 1919–1920*, t.1, Warszawa, 1993; B. Skaradziński, *Polskie lata 1919–1920*, t. 2, Warszawa, 1993; G. Lukomski, C. Partacz, B. Polak, *Wojna polsko-ukraińska 1918–1919*, Koszalin; Warszawa, 1994; Симон Петлюра та українська національна революція; В. Голубко, *Op. cit.*; Ю. Финкельштейн, *Op. cit.*; M. Klimecki, *Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919*, Warszawa, 2000; С. Литвин, *Op. cit.*; *Дипломатія незалежних українських урядів; Громадянська війна, різні кольори терору*; В. М. Литвин, *Op. cit.*; J. J. Bruski, *Petlurowcy*; R. Galuba, “*Niech nas rozsadzi miecz i krew...*”. *Konflikt polsko-ukraiński o Galicję Wschodnią w latach 1918–1919*, Poznań, 2004; K. Grünberg, В. Sprengel, *Trudne sąsiedztwo...*; W. Materski, *Na widocie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Warszawa, 2005; B. A. Савченко, *Op. cit.*; В. Ф. Солдатенко, *Op. cit.*; Ю. М. Сушко, *Петля для Петлюры*, Москва, 2012.

⁴² Siły Zbrojne Południa Rosji wywodziły się z Armii Ochotniczej, którą po rewolucji bolszewickiej w październiku 1917 r. zaczął organizować generał Michał Aleksiejew. Od 30 sierpnia 1917 r. pełnił funkcję szefa sztabu Rządu Tymczasowego Aleksandra Kiereńskiego. Po puczu generała Ławra Kornilowa widząc niezdecydowanie Aleksandra Kiereńskiego, który mianował się Wodzem Naczelnym zrezygnował ze stanowiska, a po bolszewickiej rewolucji październikowej uciekł do Nowoczerska, gdzie powstał jeden z głównych ośrodków antybolszewickiego ruchu. W 1918 r. generał Michał Aleksiejew został najwyższym wodzem Armii Ochotniczej. Od grudnia wspierał go generał Ławr Kornilow, który dzięki Polakom z I Korpusu uciekł z więzienia w Bychowie. Biali z Armii Ochotniczej walczyli z bolszewikami wspierając się nawzajem z siłami generała Aleksieja Kaledina, deputowanego z okręgu Kozaków dońskich, który od początku rewolucji październikowej toczył boje z czerwonooarmistami. Generał Ławr Kornilow w marcu 1918 r. próbował połączyć się z oddziałami Kozaków kubańskich. Jednak tylko część Kozaków

R. Kowalczyk, *W cieniu walk...*

sowiecką generała Anatolija Haeckera i zajął północny Kaukaz. W styczniu 1919 r. powiększone siły białych: Kaukaska Armia Ochotnicza została podzielona na: Armię Kaukaską i Armię Ochotniczą. Do nich dołączyły niedobitki Armii Dońskiej generała Piotra Krasowa.

Siły te na początku 1919 r. zostały przeorganizowane na Siły Zbrojne Południa Rosji i rozpoczęły w myśl błędnego planu generała Antona Denikina walkę z bolszewikami. Po zajęciu Donbasu generał Anton Denikin sięgając pozęg skierował się na centralną Ukrainę, wypierając z Kijowa bolszewików. Niestety przekonania polityczne generała Antoniego Denikina doprowadziły do walk z Ukraińcami, choć Symon Petlura – szef państwa ukraińskiego wydał rozkaz, by z białymi nie walczyć. Generał Anton Denikin był z przekonania monarchistą i nie wyobrażał sobie, by Rosja nie odro-

kubańskich wsparło Armię Ochotniczą generała Ławra Kornilowa. W rezultacie próba zajęcia przemysłowej stolicy terytorium Obwodu Wojska Dońskiego Jekaterynodaru (dzisiejszy Krasnodar) przerosła możliwości białych. Generał Ławr Kornilow zginął w walkach z bolszewikami w bitwie o stolicę pod Jekaterynodarem. Po śmierci generała Ławra Kornilowa, dowodzenie nad Armią Ochotniczą objął generał Michał Aleksiejew, który został szefem Rady Specjalnej – rządu białych. Realnie dowodzenie nad białymi sprawował dotychczasowy dowódca 1. Dywizji generał Antoni Denikin. Wycofał on resztki sił białych za Don i przy wsparciu generała Piotra Krasowa skierował się ponownie na Kuban. Generał Piotr Krasow ówczesnie dysponował realną siłą. 5 czerwca 1918 r. ogłosił powstanie Republiki Dońskiej. Przy pomocy Niemców, a następnie Brytyjczyków zorganizował armię kozacką, która we wrześniu osiągnęła stan około 60 tys. Z taką siłą generał Piotr Krasow bez trudu wyparł oddziały bolszewickie z terytorium nowopowstałego państewka. Jednak rozdzwięk między generałami: Piotrem Krasowem a Antonim Denikinem nie pozwolił wykorzystać szans na zwycięstwo nad bolszewikami. Generał Piotr Krasow proponował generałowi Antoniemu Denikinowi by natychmiast uderzyć na wspólnie na Carycyn i następnie przez gubernie saratowską na Moskwę. Jego intencją było to, że należy to uczynić natychmiast nie pozwalając okrzepnąć siłom bolszewików. Generał Anton Denikin nie skorzystał z tej cennej rady, która mogłaby odmienić losy wojny i zmienić dzieje Rosji. Generał Anton Denikin uznał, że należy przede wszystkim oczyścić z bolszewików południe Rosji, stworzyć tam solidną bazę do dalszych działań i dopiero wówczas uderzyć na Moskwę. Generał Piotr Krasow początkowo próbował swoimi siłami zdobyć Carycyn (w czasach stalinowskich Stalingrad, aktualnie Wołgograd). Chodziło mu o przejęcie tego niewralgicznego obszaru, który byłby łącznikiem pomiędzy obszarami opanowanymi z jednej strony przez admirała Aleksandra Kołczaka a generała Antonem Denikinem i ważnego komunikacyjnego węzła, przez który centralna Rosja była zaopatrywana z zachodu i południa. Próbował tego dokonać trzykrotnie: na początku sierpnia, na początku października i pod koniec listopada. Ofensywa bolszewików na Rostów i sforsowanie przez Armię Czerwoną niewralgicznej linii Donu spowodowało, że generał Piotr Krasow zdecydował o odwołaniu, by osłonić przed bolszewikami Rostów i Nowoczerkask. Następnie połączył się z siłami generała Antona Denikina, podporządkowując się mu i współtworząc powstałe 8 stycznia 1919 r. Siły Zbrojne Południa Rosji. Rozbieżność w strategii walki z bolszewikami generała Antona Denikina, który uznawał, że tylko on ma patent na pokonanie bolszewików zdecydował, że ogromny trud białych został zmarnowany. Ostatecznie generał Piotr Krasow 15 lutego 1919 r. zrezygnował z funkcji atamana Wojska Dońskiego. Było to wynikiem coraz trudniejszej sytuacji militarnej związanej z ofensywą bolszewików.

dziła się w granicach z 1914 r. Nie akceptował woli innych narodów do samostanowienia, o tym, że Rosjanie tłumili dążenia narodowe wielu nacji, którzy siłą zostali włączeni do Cesarstwa Rosyjskiego i w dobie chaosu po upadku samodzierżawia pragnęli utworzenia własnych narodowych państw. Nie wyobrażał sobie by powstała wolna Ukraina, nie był w stanie pójść na kompromis z Polakami, dopracować szczegóły wspólnej akcji przeciw bolszewikom z Józefem Piłsudskim⁴³, czy zaakceptować dążenia ludów Kaukazu – Gruzinów⁴⁴ do reaktywacji swojego państwa po ponad wiekowej okupacji Rosjan, jak i innych nacji Zakaukazia: Ormian, czy Azerów dążących do utworzenia swoich niepodległych państw. Poglądy generała Antona Denikina, na wpół Polaka, przedstawił w artykule „Z matki Polki ...wódz białej Rosji” Andrzej Nieuważny, niedawno zmarły specjalista okresu napoleońskiego, syn Floriana Nieuważnego wybitnego polskiego ukrajinisty⁴⁵.

W rezultacie to żołnierze białych byli stroną, która rozpoczęła walki, po wkroczeniu na obszar centralnej Ukrainy, na które Ukraińcy, chcąc nie chcąc musieli zareagować, by nie pozwolić na bezpodstawne ataki na ukraińskich bojowników, na tępienie ukraińskich struktur władzy. Generał Anton Denikin swoją bezkompromisową postawą wobec Ukraińców, Polaków, Gruzinów tracił siły na walkę z potencjalnymi sojusznikami, tak jak to było w przypadku wyżej wspomnianych Gruzinów⁴⁶, zamiast skupić się na walce z bolszewikami.

⁴³ В. М. Іванис, *Op. cit.*; Симон Петлюра та українська національна революція; Ю. Финкельштейн, *Op. cit.*; С. Литвин, *Op. cit.*; A. Nowak, *Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej (do kwietnia 1920 roku)*, Kraków, 2001; В. М. Литвин, *Op. cit.*; J. J. Bruski, *Petlurowcy*; K. Grünberg, B. Sprengel, *Trudne sąsiedztwo...*; В. Ф. Солдатенко, *Op. cit.*

⁴⁴ W. Materski, *Gruzja*, Warszawa, 2000; A. Furier, *Droga Gruzji do niepodległości*, Poznań, 2000.

⁴⁵ A. Nieuważny, *Z matki Polki ...wódz białej Rosji*, Wiedza i Życie, Inne Oblicza Historii, 4/10 (2010) (numer specjalny).

⁴⁶ Rewolucja październikowa w Piotrogradzie wywołała ogromne zmiany na Kaukazie. Zarządzono wybory do Zgromadzenia Ustawodawczego. Odbyły się one 25 listopada 1917 r. 27 listopada zwycięscy wyborów – gruzińscy mieńszewicy i federaliści socjaliści, azerscy mussawatycy, ormiańscy dasznacy, powołał organ o kompetencjach rządu: Komisariat Zakaukaski. Zachód docenił rolę Kaukazu i na paryskiej naradzie szefów rządów państw Ententy ustalono, że należy Komisariatowi udzielić wszelkiego poparcia i postanowiono do Tbilisi wysłać misje wojskowe głównych państw walczących po stronie Ententy. Natomiast USA zdecydowały o otwarciu w Tbilisi konsulatu. Komisariat Zakaukaski zdawał sobie sprawę z trudnego położenia pomiędzy wroga Turcją, a ogarnianą przez prących do władzy bolszewików – Rosją. Nie funkcjonował jako rząd, a terytorium, jakim zawiadywał, to były gubernie: tyfliska, kutaiska, jelizawietpolska, erewańska i obwód batumski. Komisariat Zakaukaski zmuszony został przez sytuację, przez akcję bolszewików, do energicznych działań. Komitet Centralny partii bolszewickiej zdecydował o likwidacji Zgromadzenia Ustawodawczego. Komisariat Zakaukaski podjął więc decyzję o utworzeniu Sejmu

Zakaukaskiego. 22 kwietnia 1918 r. Sejm Zakaukaski ostatecznie zerwał z Rosją proklamując niezależne państwo – Zakaukaską Federacyjną Republikę Demokratyczną – w skład której wchodziłi Gruzini, Ormianie, Azerowie i inne nacje zamieszkujące Kaukaz. Podstawowym celem Zakaukaskiej Federacji było zatrzymanie ekspansji Turcji. Dlatego też niemal natychmiast po utworzeniu Zakaukaskiej Federacji wysłano do Batumi delegację na rozmowy z Turkami. Politycy z Zakaukaskiej Federacji nie byli w stanie sformułować wspólnego stanowiska wobec Turków i po 35 dniach funkcjonowania Zakaukaskiej Federacyjnej Republiki Demokratycznej przestała istnieć. 26 maja 1918 r. Rada Narodowa Gruzji ogłosiła akt niepodległości, a 28 maja 1918 r. Rady Narodowe: Armenii i Azerbejdżanu ogłosiły akty niepodległości. Gruzini próbując ratować dopiero co odzyskaną niepodległość już 28 maja 1918 r. w strategicznym wówczas mieście portowym nad Morzem Czarnym w Poti podpisali gruzińsko-niemieckie porozumienie, które na bazie postanowień traktatu brzeskiego regulowało wzajemne stosunki dyplomatyczne. Akt ten był uznaniem Republiki Gruzjińskiej przez Cesarstwo Niemieckie. Porozumienie z Niemcami przyspieszyło podpisanie traktatu pokojowego z Turcją. Nastąpiło to 4 czerwca 1918 r. W myśl porozumienia z Niemcami od początku czerwca do Gruzji zaczęły napływać wojska niemieckie przez port w Poti. Ich dowódcą został generał Fridrich Kress von Kressenstein. Wkrótce liczebność wojsk niemieckich osiągnęła kilkadziesiąt tysięcy żołnierzy. Niemcy jednak nie interweniowali w obronie granic terytorialnych Gruzji, jeśli nie dotyczyło to ich interesów. W rezultacie nie interweniowali w rejonie walk pomiędzy Gruziniami a Turkami na pograniczu okupowanej przez wojska Porty Otomańskiej części Adzarii. Jednak wkrótce walki wybuchły pomiędzy jednostkami gruzińskiej Gwardii Ludowej a białym z Armią Ochotniczej dowodzonej przez generała Antona Denikina. Walki toczyły się w okręgu suchumskim, ale też w rejonie Soczi w byłej guberni czarnomorskiej. Na obszar okręgu soczińskiego Gruzini wprowadzili swoich ochotników w lipcu 1918 r., kiedy Armia Ochotnicza była zajęta walkami z bolszewikami na Kubaniu. Celem Gruziniów było stworzenie w zachodniej części Północnego Kaukazu niezależnej republiki na wzór republik zakaukaskich, jako swoistego bufora oddzielającego ich od pograżonej w bratobójczej wojnie domowej Rosji, gdzie siły białych i czerwonych toczyły bezpardonowe krwawe walki. Gruzini mieli tradycje historyczne łączące Gruzję właściwą z tym rejonem, nadto o wsparcie poprosiła ich miejscowa ludność zamieszkująca region Soczi, obawiająca się rządów generała Antona Denikina. Dla Gruzji spór z białymi stał się ogromnym problemem. Otóż gubernie tyfliska (od 1918 r. tbiliska), kutaiska nie były samowystarczalne pod względem produkcji zbóż. Zboże w ramach Cesarstwa Rosyjskiego zakupowano na Kubaniu. Jednak masowy wywóz żywności przez Niemców spowodował dużo większy deficyt zbóż. Gruzja została zmuszona do podjęcia rozmów z Armią Ochotniczą, gdyż generał Anton Denikin sprzeciwił się sprzedaży Gruzji zbóż uznając, że wpadnie w ręce wroga – Niemców. Rozmowy do jakich doszło pod koniec września w Jekaterynodarze nie przyniosły efektu, gdyż Gruzini odmówili jakichkolwiek rozmów o zmianę przynależności spornych terytoriów – części Abchazji z Soczi i Gagrami. Siły białych z Armią Ochotniczej generała Antona Denikina natychmiast zareagowały uderzając na pozycję gruzińskie. Ofensywa generała Antona Denikina miała ograniczony rozmiar, gdyż chciał on w tym czasie opanować cały Północny Kaukaz, by poprzez zajęty Dagestan uzyskać morskie połączenie z wojskami brytyjskimi stacjonującymi w Iranie. Niemniej jednak generał Anton Denikin chciał zlikwidować Gruzję, choć ostatecznie rozwiązanie sprawy gruzińskiej odkładał do czasu obalenia bolszewików. Tym samym naturalny sojusznik w walce z bolszewikami został przez poglądy i działania generała Antona Denikina bezpowrotnie utracony. Z drugiej strony bolszewicy bardzo negatywnie odnosili się do Zakaukaskiej Federacyjnej Republiki Demokratycznej, a następnie Republiki Gruzjińskiej, jako potencjalnego sojusznika białych w walce o władzę w Rosji. Jednak w podpisanym 27 sierpnia 1918 r. Sowiecko-niemieckim porozumieniu uzupełniającym traktat brzeski Gruzję potraktowano jako niezależne państwo. Po klęsce państw centralnych, rozpoczęto ewakuację wojsk niemieckich z Gruzji. Zakończono ją 26 grudnia 1918 r. Obecność wojsk

niemieckich w Gruzji pozwoliła uchronić kraj od samowoli Turków, od agresji generała Antona Denikina i związanych z tym strat terytorialnych, jeśli nie całkowitej likwidacji dopiero co utworzonego państwa oraz uzyskano w wyniku podpisanego porozumienia sowiecko-niemieckiego, zapis w którym bolszewicy uznali niepodległość Gruzji. Jednak pod względem gospodarczym obecność Niemców w Gruzji była katastrofą. Zdevastowali oni jej gospodarkę, nie zakończyła się sukcesem reforma monetarna, rolna i wprowadzenie opieki społecznej. Brak środków nie pozwalał na budowę dobrze wyposażonych w broń gruzińskich oddziałów wojskowych. Państwa Ententy doceniając znaczenie i rolę Kaukazu próbowały jesienią skorelować swoją politykę wobec wszystkich państw regionu: Gruzji, Armenii, Azerbejdżanu i Związku Górali Północnego Kaukazu (Dagestan, Czeczenia, Północna Osetia, Inguszetia, Kabardyno-Balkaria). Państwa Ententy potraktowały Gruzję, jako dobrą bazę dla wojsk, które będą stanowić grupę interwencyjną w Rosji. Od lutego 1919 r. wojska brytyjskie zaczęły wkraczać na terytorium Zakaukazia tak ze strony portów czarnomorskich, jak i kaspijskich. Ich liczba w Gruzji sięgnęła 25 tys. żołnierzy. Brytyjczycy eksploatowali Gruzję jeszcze na większą skalę niż Niemcy. Wywozili wszystko, co było tylko możliwe. Brytyjczycy nie uchronili Gruzji przed agresją białych generała Antona Denikina. W lutym po odrzuceniu ultimatum generała Antona Denikina siły białych wkroczyły na terytorium Gruzji i zajęły Soczi, Adler, Gagry, aż po rzekę Bzyb – dawną granicę między guberniami: kutaiską i czarnomorską w ramach nieistniejącego już Cesarstwa Rosyjskiego. Ofensywę generała Antona Denikina powstrzymali dopiero Brytyjczycy, niezadoleni z walk pomiędzy sojusznikami. Zdecydowała o tym interwencja wojskowej misji brytyjskiej przy sztabie wojsk generała Antona Denikina. Jednak rozdzwięk pomiędzy potencjalnymi sojusznikami spowodowany nieroz-myślnym traktowaniem Gruzinów przez generała Antona Denikina stał się faktem. Gruzini nie zapomnieli generałowi Antonowi Denikinowi tego stanowiska i postanowili wyczeekać na zmianę sytuacji i orężem odebrać zajęte im ziemie. Gruzini skoncentrowali nad nowo ustanowioną przez białych granicą wszelkie możliwe siły i połowie kwietnia, kiedy bolszewicy i ich Armia Czerwona rozpoczęli ofensywę w Zagłębiu Donieckim przeciw białym, Gruzini zaatakowali i zajęli bez walki północną Abchazję z ośrodkiem w Gagrami i wzięli do niewoli dużą ilość białych, pozostających na tyłach walczących oddziałów armii generała Antona Denikina. Brytyjczycy znowu zareagowali i Gruzini zostali zmuszeni do wstrzymania ofensywy. Skonfliktowane strony rozdzieliły posterunki wojsk brytyjskich. Brytyjczycy traktowali Gruzję jako państwo sezonowe, uważali że jej niepodległość skończy się wraz z ustabilizowaniem sytuacji w Rosji. Podobnie generał Anton Denikin, który nie brał nawet pod uwagę faktu, że odbudowana biała Rosja może pozwolić sobie na utratę choć części Kaukazu. Dlatego animozje pomiędzy Gruzinami, a Brytyjczykami traktującymi Gruzję, jako teren eksploatacji surowców narastało i ostatecznie doprowadziło do podjęcia przez rząd brytyjski decyzji o ewakuacji. Nastąpiło to już w czerwcu 1919 r., ale gro wojsk brytyjskich opuściło Gruzję w dwa miesiące później. Decyzja Brytyjczyków stała w sprzeczności z postanowieniami państw Ententy, by rozlokowywać siły porządkowe w krajach okupowanych oraz w rejonach ważnych strategicznie. Brytyjczycy do końca kontrolowali strategiczną magistralę kolejową (Baku – Tbilisi – Kutaisi – Batumi [Poti]), umożliwiającą wywóz surowców z Gruzji. Pozostaje jednak faktem, że obecność wojsk brytyjskich uchroniła nowo powstałe państwo przed zakusami białych generała Antona Denikina, bolszewikami, czy Turcją. Choć generał Anton Denikin okazał się być wrogiem wszelkich ruchów zmierzających do budowy własnych narodowości na gruzach upadającej Rosji dawnego porządku – Cesarstwa Rosyjskiego, tym samym i Gruzji i Gruzinów, to paradoksalnie jego koniec, stał się jednocześnie końcem niepodległej Gruzji. Złamanie ofensywy armii białych generała Antona Denikina na jesieni 1919 r., który rozpoczął ofensywę na Moskwę, ale po zdobyciu Orła, w wyniku kontrofensywy bolszewików ich – Armii Czerwonej zakończyło się porażką, ostateczną utratą inicjatywy strategicznej i odwrotem na całym froncie. Osamotnieni Gruzini mimo uznania w początkach 1920 r. przez Radę Najwyższą Sprzymierzonych – kierowniczego gremium Ententy – de facto niezawisłości Gruzji,

R. Kowalczyk, *W cieniu walk...*

Z początkiem 1919 r. bolszewicy przystąpili do ofensywy na obszarze Ukrainy. Armia Czerwona zajęła lewobrzeżną Ukrainę i na początku lutego zbliżyła się do Kijowa. Tak jak powyżej wspomniałem pod naporem Armii Czerwonej 5 lutego 1919 r. rząd Ukraińskiej Republiki Ludowej został zmuszony do ewakuacji stolicy. W tym czasie kiedy Symon Petlura ugruntowywał swoją władzę, bolszewicy kontynuowali ofensywę. Po zajęciu Kijowa bolszewicy kierowali kontrnatarcie w trzech kierunkach: w północnym na Mozyrz i Żmerynkę na Podolu w rejonie winnickim, by oddzielić wojska dwóch państw ukraińskich: Ukraińskiej Republiki Ludowej i Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej. Na południu z centralnej Ukrainy z rejonu miasta portowego nad Dnieprem Krzemieńczuk i Katerynosław (Rosjanie używali nazwy Jekaterynosław; od 1926 r. Dniepropetrowsk), na Żmerynkę, by odseparować ukraińskie siły Ukraińskiej Republiki Ludowej od wojsk Ententy i z Kijowa w kierunku Berdyczów – Żmerynka, w celu uniemożliwienia połączenia północnej i południowej grupy wojsk Symona Petlury.

Symon Petlura nie mógł w tym czasie skoncentrować się na kontr-ofensywie, gdyż walczył o władzę. Dopiero objęcie przez niego funkcji prezesa Dyrektoriatu Ukraińskiej Republiki Ludowej w dniu 13 lutego 1919 r., o czym powyżej już wspomniałem dało mu swobodę działania i

Armenii i Azerbejdżanu byli na pozycji przegranej. Zachód uczynił tak tylko dlatego, by republiki zakaukaskie w momencie, kiedy zwycięstwo w Rosji przechylało się na stronę bolszewików, utrzymać republiki zakaukaskie na pozycjach antybolszewickich. Po podpisaniu 12 października 1920 r. w Rydze preliminarzów pokojowych ustały walki na froncie polsko-sowieckim. Pozwoliło to bolszewikom skierowanie nowych wojsk przeciw Siłom Zbrojnym Południa Rosji, którymi po opuszczeniu przez generała Antona Denikina, dowodził generał Piotr Wrangler. Armia Czerwona w listopadzie 1920 r. przeprowadziła atak na ostatni przyczółek białych – Krym, gdzie biali zostali ostatecznie rozbici. W operacji perekopsko-czongarskiej, gdzie bolszewikami dowodził generał Michał Frunze. Generał Piotr Wrangler mimo świetnego przygotowania i maksymalnego wykorzystania ukształtowania terenu półwyspu krymskiego nie miał szans na zwycięstwo. W operacji przeciwko podległym mu białogwardzistom wzięły udział następujące zgrupowania Armii Czerwonej: armie – 4., 6. i 13. Armii oraz 1. Armia Konna i nowo powołana – 2. Armia Konna. Bolszewicy dopuścili się krwawych ekscesów wobec pojmanych białych i miejscowej ludności. Ocalałe niedobitki sił białych generała Piotra Wranglera korzystając z pomocy okrętów Ententy zostały ewakuowane do Stambułu. Wkrótce po zajęciu Krymu 11. armia bolszewicka uderzyła na Armenię. Zakończenie wojny z Polską, klęska Sił Zbrojnych Południa Rosji spowodowała, że bolszewicy przyspieszyli agresję na Gruzję. W lutym 11 armia Anatolija Haeckera, Terska Grupa Armii Czerwonej i część sił 9 armii bolszewickiej zaatakowały Gruzję. Gruzini nie mając jakichkolwiek szans na wsparcie Ententy, tym bardziej po zdradzie Turków, z którymi podpisali układ o pomocy wojskowej, zdecydowali o rozwiązaniu armii. Osamotnieni Gruzini – pozostawieni na pastwę bolszewików przez Zachód, zdradzeni przez Turków – kapitulowali. Bolszewicy paktów (umowa kutańska), które miały uchronić ludność cywilną przed zbrodniami czerwonoarmistów, nie dotrzywali i cywilów tak, jak i Turcy nadal mordowali. Rozpoczęła się sowiecka okupacja państwa. Gruzja, tak jak i inne kraje zakaukaskie oraz Ukraina dostały się w szpony bolszewików.

umożliwiło przygotowanie kontrnatarcia. Wczesną wiosną w marcu 1919 r. wojska ukraińskie Symona Petlury przeszły do ataku zadając bolszewikom duże straty w rejonie Berdyczów – Żytomierz. Odrzucenie Armii Czerwonej pozwolił dojść Ukraińcom do swojej stolicy – Kijowa – okupowanej przez bolszewików.

Bolszewikom jednak szczęście sprzyjało. W kwietniu 1919 r., korzystając z wycofania się wojsk Ententy, zaatakowali na środkowym odcinku frontu koło Żmerynki, próbując odciąć północną grupę wojsk Ukraińskiej Republiki Ludowej od reszty ukraińskiej armii. Północna grupa wojsk została zorganizowana przez Włodzimierza Oskilko. Nadto siły ukraińskie nadwyrężyła nieudana próba przewrotu, której autorem był Włodzimierz Oskilko. Przewrót miał miejsce w dniu 19 kwietnia 1919 r. i zmusił Symona Petlurę do odwołania części wojsk z frontu, co osłabiło ukraiński front północny walczący z Armią Czerwoną⁴⁷.

W tym czasie władza Symona Petlury – przywódcy Ukraińskiej Republiki Ludowej – rozciągała się właściwie na niewielkiej części Ukrainy – na Wołyniu i części Podola, pomiędzy walczącymi stronami z jednej Polakami, a z drugiej bolszewikami – ich Armią Czerwoną, a później siłami białych – generała Antona Denikina, który nie omieszczał stosować przemoc i poddawać represjom aktywnych politycznie Ukraińców, jak się później okazało tylko na przejściowo zajętych obszarach Ukrainy. Problemem dla Ukraińców była wielość frontów i przeciwników, z którym dane było im toczyć walki. W maju 1919 r. bolszewicy, wykorzystując ciężką sytuację Ukraińców, którzy toczyli walki na froncie północnym z wojskami polskimi na Wołyniu w rejonie Łucka, przeprowadzili skuteczny kontratak rozbijając ukraiński pierścień frontu południa i południowego wschodu. Ukraińcy nie byli w stanie w tej sytuacji zatrzymać ofensywy Czerwonej Armii. W rezultacie bolszewicy zajęli Równe, Szepetówkę, Płoskirów (od 1954 r. Chmielnicki) i Kamieniec Podolski⁴⁸.

Ciężka sytuacja zmusiła przywódcę państwa ukraińskiego – Symona Petlurę do zawarcia rozejmu z Polakami, by móc przerwycić siły do walki z najgroźniejszym przeciwnikiem z nawałą bolszewicką. Po zawarciu porozumienia z Polakami (24 maja) i zamknięciu tegoż frontu, Ukraińcy niemal

⁴⁷ В. М. Іванис, *Op. cit.*; *Симон Петлюра та українська національна революція*; Ю. Финкельштейн, *Op. cit.*; *Дипломатія незалежних українських урядів*; С. Литвин, *Op. cit.*; В. М. Литвин, *Op. cit.*; В. А. Савченко, *Op. cit.*; В. Ф. Солдатенко, *Op. cit.*

⁴⁸ В. М. Іванис, *Op. cit.*; *Симон Петлюра та українська національна революція*; Ю. Финкельштейн, *Op. cit.*; С. Литвин, *Op. cit.*; В. М. Литвин, *Op. cit.*; В. А. Савченко, *Op. cit.*; В. Ф. Солдатенко, *Op. cit.*

R. Kowalczyk, *W cieniu walk...*

natychmiast zreorganizowali swoje siły i przystąpili do kontrofensywy wypierając bolszewicką Armię Czerwoną z południowo-zachodniego Podola i odzyskując zajęły przez bolszewików Kamieniec Podolski, który Symon Petlura przemianował na tymczasową stolicę państwa ukraińskiego. Bolszewicy jednak nie odpuścili i na przełomie czerwca i lipca ponownie przeszli do kontrofensywy. Walki toczyły się ze zmiennym szczęściem, miasta i osady przechodziły z rąk do rąk, ale dzięki wsparciu przez zahartowane w boju oddziały Jury Tjutjunnyka udało się Ukraińcom odeprzeć bolszewików spod Kamieńca Podolskiego, odzyskując dopiero co przejęty przez oddziały Czerwonej Armii – Płoskirów i wyprzeć czerwoną nawałę z części Podola.

Po wyparciu sił ukraińskich z siostrzanej republiki ukraińskiej – Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej za Zbrucz przez Polaków, sytuacja sił ukraińskich poprawiła się. Zjednoczone siły rozpoczęły wspólnie ofensywę przeciw Armii Czerwonej. Przeciw bolszewikom rozpoczęła się wspólna ofensywa sił ukraińskich z Ukraińskiej Republiki Ludowej i Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej. Siły skierowano na dwa odcinki – na Kijów i Odessę. Bolszewików wyparto z Podola, odzyskując szereg ośrodków i dochodząc do stolicy – Kijowa. Jednak Kijów wpadł w ręce białych generała Antona Denikina, którym na to pozwolił Symon Petlura, chcąc uniknąć kolejnego konfliktu. Niemniej jednak walki pomiędzy potencjalnymi sojusznikami bojownikami ukraińskimi Symona Petlury a białogwardzistami generała Antona Denikina trwały przez dwa miesiące: wrzesień-październik 1919 r. Generał Anton Denikin nawet w sytuacji coraz większego zagrożenia bolszewizmem i coraz potężniejszą siłą Armii Czerwonej nie myślał zgodzić się na niepodległość Ukrainy. Na zdobytych ziemiach ukraińskich on i jego podkomendni – białogwardziści głosili ideę jedynej i niepodzielnej Rosji. Tym samym niszczone wszystko, co wiązało się z niezależnością Ukrainy i tożsamością Ukraińców, nie cofając się przed represjami⁴⁹.

Zmarnowany czas dla Ukrainy przez białych generała Antona Denikina ostatecznie zakończył się wraz z załamaniem ofensywy białogwardzistów. Generał Anton Denikin uważał, że wzmocniony na Ukrainie może rozpra-

⁴⁹ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska; Симон Петлюра та українська національна революція*; Ю. Финкельштейн, *Op. cit.*; *Дипломатія незалежних українських урядів*; A. Nowak, *Polska i trzy Rosje...*; С. Литвин, *Op. cit.*; *Громадянська війна, різні кольори терору*; R. Pipes, *Rosja bolszewików*; O. Figes, *Op. cit.*; В. М. Литвин, *Op. cit.*; В. А. Савченко, *Op. cit.*; В. Ф. Солдатенко, *Op. cit.*

wić się z bolszewikami. W czerwcu rozpoczął ofensywę przeciw Armii Czerwonej i początkowo nawet odnosił sukcesy. Zajął Donbas, Charków, Carycyn, jednak jego siły były zbyt małe by kontynuować natarcie przeciw zreformowanej, sprawnej i licznej już wówczas Armii Czerwonej. Siły białych poniosły porażkę w ofensywie na Moskwę, po zajęciu Orła. Straty w walkach z czerwonoarmistami były ogromne i bolszewikom bez trudu udało się zepchnąć białych z powrotem na Ukrainę. Armia Ochotnicza, jako realna siła przestała się liczyć. Sam generał Anton Denikin – twórca zwycięstwa bolszewików i zagłady białych ostatecznie został pokonany na jesieni 1919 r. w październiku–listopadzie przez Siemiona Budionnego i jego 1. Armię Konna⁵⁰. W krwawych walkach nad Donem biali zostali pokonani. Pod Kostromą potowym miastem nad Wołgą, przy ujściu rzeki Kostroma i pod Woroneżem nad rzeką Woroneż dopływem Donu. Generał Anton Denikin za klęskę pod Kostromą obciążył dowódcę 4. Dońskiego Korpusu Kawalerii generała Konstantyna Mamontowa, którego pozbawiał stanowiska dowódcy. Niemniej nic to w sytuacji sił generała Antona Denikina nie zmieniło. Biali generała Antona Denikina stracili inicjatywę strategiczną i wycofywali się za Don, a ich niedobitki przetransportowane w marcu 1920 r. z Noworosyjska na Krym, gdzie zostały połączone z wojskiem generała Piotra Wrangla, który przed nawałą bolszewicką utrzymał się na Krymie do listopada 1920 r., wykorzystując toczącą się wówczas wojnę polsko-bolszewicką. Generał Anton Denikin jedyny dowódca białych na południu Rosji i w Ukrainie, który miał szansę, zaprzepaszczoną przez niego samego, na zwycięstwo nad bolszewikami 4 kwietnia 1920 r. podał się do dymisji i udał na emigrację⁵¹.

Symon Petlura po zamknięciu frontu z Polakami w maju 1919 r., co umożliwiło bojownikom ukraińskim przeprowadzenie ofensywy, w wyniku której wyparto bolszewików z Podola i udało się Ukraińcom dotrzeć do stolicy – do Kijowa uznał, że Polacy są jedynym realnym sojusznikiem w walce o wolność Ukrainy. Utwierdziła go w tym postawa generała Antona Denikina, który zamiast połączyć siły przeciw wspólnemu wrogowi –

⁵⁰ 1. Armia Konna została ostatecznie sformowana 19 listopada 1919 r.

⁵¹ *Mala encyklopedia wojskowa*, red. Józef Urbanowicz, Warszawa, 1970; W. Materski, *Na widecie...*; J. La Besse Kotoff, *Le général Wrangel en Crimée et l'intervention française 1920*, Paris, 1987; O. Figes, *Op. cit.*; J. E. Hodgson, *With Denikin's Armies: Being description of the Cossack Counter-revolutions in the South Russia 1918–1920*, London, 1934; B. Potyrała, W. Szlufik, *Who is who? Trzygwiazdkowi generalowie i admiralowie radzieckich sił zbrojnych z lat 1940–1991*, Częstochowa 2001; D. Wierchoś, *Generał Piotr Wrangel: Działalność polityczna i wojskowa w latach rewolucji i wojny domowej w Rosji*, Kraków, 2008; B. M. Литвин, *Op. cit.*

R. Kowalczyk, *W cieniu walk...*

bolszewikom – zdecydował o walkach z wojskami Ukraińskiej Republiki Ludowej. Rokowania z Polakami Symon Petlura zainicjował jeszcze w sierpniu, kiedy trwała ukraińska ofensywa na Kijów. Tajne rozmowy toczyły się w Warszawie, a ich finałem był układ wojskowy podpisany 1 września 1919 r., a następnie niezwykle trudny do negocjacji układ polityczny, który z jednej strony ustalał granicę pomiędzy Ukraińską Republiką Ludową, a II Rzeczpospolitą, a z drugiej strony o wzajemnej współpracy przeciw bolszewikom i Armii Czerwonej. 2 grudnia 1919 r. delegacja ukraińska zawarła wynegocjowane przez wiele miesięcy porozumienie terytorialne i graniczne z Polską, które w pięć dni później – 7 grudnia 1919 r. podpisał przybyły w tym celu do Warszawy Symon Petlura. Finałem współpracy ukraińsko-polskiej było podpisanie 21 kwietnia 1920 r. układu sojuszniczego z Polską (tzw. umowa warszawska), które rozpoczęło ofensywę na Kijów i wojnę polsko-bolszewicką 1920 r.⁵²

Ofensywę na Ukrainie Józef Piłsudski zainicjował 25 kwietnia 1920 r. Następnego dnia Polacy zajęli Żytomierz, 27 kwietnia Berdyczów i przeprowadzono zagon na oddalony 140 km od linii frontu strategiczny węzeł kolejowy Koziatyń. Zajęcie węzła miało przeciąć połączenia pomiędzy bolszewickimi dywizjami na prawym brzegu Dniepru. W tym czasie na południu oddziały 6. Armii generała Wacława Iwaszkiewicza opanowały Winnicę, Bar i Żmerynkę. Na północy Polacy opanowali Czarnobyl i zbliżyły się do Dniepru w rejonie ujścia Prypeci. 7 maja 1920 r. Polacy i Ukraińcy zajęli Kijów. W wyniku ofensywy bolszewickiej i przełamania polskiej obrony Kijów opuściły wojska polskie i ukraińskie, do którego już nigdy, ani Polakom, ani Ukraińcom nie dane było wrócić. Bojownicy ukraińscy wspólnie żołnierzami polskimi bronili przez nawałą konnych

⁵² C. Partacz, M. Wrzosek, *Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920*, t. 1, Koszalin, 1990; G. Łukomski, C. Partacz, M. Wrzosek, *Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920*, t. 2, Koszalin, 1990; В. М. Іванис, *Op. cit.*; B. Skaradziński, *Op. cit.*, t. 1; t. 2; T. A. Olszański, *Op. cit.*; G. Łukomski, C. Partacz, B. Polak, *Op. cit.*; Симон Петлюра та українська національна революція; В. Urbankowski, *Józef Piłsudski. Marzyciel i strateg*, t. 1, Warszawa, 1997; R. Potocki, *Idea restytucji Ukraińskiej Republiki Ludowej (1920–1939)*, Lublin, 1999; Ю. Финкельштейн, *Op. cit.*; J. Hrycak, *Op. cit.*; С. Литвин, *Op. cit.*; A. Nowak, *Polska i trzy Rosje...*; Дипломатія незалежних українських урядів; W. A. Serczyk, *Historia Ukrainy*; В. М. Литвин, *Op. cit.*; J. J. Bruski, *Petlurowcy; J. Odziemkowski, Leksykon wojny polsko-rosyjskiej 1919–1920*, Warszawa, 2004; K. Grünberg, B. Sprengel, *Trudne sąsiedztwo...*; W. Suleja, *Józef Piłsudski*, Wrocław i in., 2005; W. Materski, *Na widencie...*; Z. Wójcik, *Józef Piłsudski 1867–1935*, Warszawa, 2006; В. А. Савченко, *Op. cit.*; J. J. Bruski, A. Chojnowski, *Op. cit.*; L. Wyszczelski, *Wojna polsko-rosyjska 1919–1920*, t. 1–2, Warszawa, 2010; A. Nowak, *Ojczyzna Ocalona. Wojna sowiecko-polska 1919–1920*, Kraków, 2010; L. Wyszczelski, *Wojna o Kresy Wschodnie 1918–1921*, Warszawa, 2011; В. Ф. Солдатенко, *Op. cit.*; A. Garlicki, *Józef Piłsudski 1867–1935*, Kraków, 2012.

zagonów 1. Konnej Armii Siemiona Budionnego wolną Ukrainę. Konni czerwoarmieści 5 czerwca 1920 r. przełamali obronę polskiej 13. Dywizji Piechoty i rozpoczęli rajd na polskie tyły. Bolszewicy Budionnego wykazywali się szczególnym okrucieństwem niezależnie, czy to wobec schwytych polskich, czy ukraińskich bojowników. Sowiecka propaganda wobec rajdu konnej armii Siemiona Budionnego stworzyła legendę. Warto podkreślić, że jej siłą była mobilność, ale w walkach z regularnymi siłami nie przechylali szali zwycięstwa na swoją stronę. Pokazuje to właśnie wojna polsko-bolszewicka 1920 r., gdzie 1. Konna Armia nie zdała egzaminu. Doskonale nadawała się do mobilnych działań taktycznych po przełamaniu łańcucha obrony. Świetnie udawało im się przełamywać front w jego najslabiej obsadzonych miejscach i niszczyć na tyłach linie łącznościowe i komunikacyjne. Ich siła leżała w bezwzględny okrucieństwie, bowiem konni czerwoarmieści znaczyli swój pochód ciałami niewinnych wymordowanych ludzi, np. 7 czerwca wycięli polski garnizon w Żytomierzu, a w Berdyczowie, spalili szpital z sześciuset rannymi Polakami i opiekującymi się nimi siostrami Czerwonego Krzyża. Mordowali polskich i ukraińskich działaczy, administrację terenową, ziemiaństwo. Natomiast w walce z regularnymi oddziałami polskimi i ukraińskimi ponosili porażki, czego finałem była największa bitwa kawaleryjska wojny polsko-bolszewickiej – bitwa stoczona w okolicach Zamościa, nazywana bitwą pod Komarowem⁵³.

Ukraińcy żołnierze Symona Petlury dzielnie wspierali Polaków w walce w czerwoną nawałę. Brali udział w bitwach pod Zamościem i Komarowem, w kampanii jesiennej w wrześniowych działaniach nad Niemnem, podlegając operacyjnie dowództwu Frontu Ukraińskiego (od 9 lipca 1920 r. – dowództwu Frontu Południowo-Wschodniemu). Jednak mimo sukcesów militarnych i odzyskiwania zajętych przez bolszewików ziem, wbrew stanowisku Józefa Piłsudskiego, w październiku 1920 r. delegacja Sejmu podpisała w Rydze zawieszenie broni, jednocześnie uznając stworzony przez bolszewików marionetkowy rząd ukraińskiej republiki (Ukraińska Socja-

⁵³ C. Partacz, M. Wrzosek, *Wojna polsko-bolszewicka...*, t. 1, t. 2, Koszalin, 1990; В. М. Іванис, *Op. cit.*; B. Skaradziński, *Op. cit.*, t. 1, t. 2; T. A. Olszański, *Op. cit.*; *Симон Петлюра та українська національна революція*; В. Urbankowski, *Op. cit.*, t. 1; R. Potocki, *Op. cit.*; Ю. Финкельштейн, *Op. cit.*; J. Hrusak, *Op. cit.*; С. Литвин, *Op. cit.*; A. Nowak, *Polska i trzy Rosje...*; *Дипломатія незалежних українських урядів*; W. A. Serczyk, *Historia Ukrainy*; В. М. Литвин, *Op. cit.*; J. J. Bruski, *Petlurowcy*; J. Odziemkowski, *Op. cit.*; K. Grünberg, B. Sprengel, *Trudne sąsiedztwo...*; W. Suleja, *Op. cit.*; W. Materski, *Na widocze...*; Z. Wójcik, *Józef Piłsudski...*; В. А. Савченко, *Op. cit.*; J. J. Bruski, A. Chojnowski, *Op. cit.*; L. Wyszczelski, *Wojna polsko-rosyjska...*; A. Nowak, *Ojczyzna Ocalona...*; L. Wyszczelski, *Wojna o Kresy Wschodnie 1918–1921*, Warszawa, 2011; В. Ф. Солдатенко, *Op. cit.*; A. Garlicki, *Op. cit.*

R. Kowalczyk, *W cieniu walk...*

listyczna Republika Radziecka), jako stronę rokowań i nie dopuszczając rządu Ukraińskiej Republiki Ludowej Symona Petlury do stołu rozmów⁵⁴.

Szansa na wolną, niezależną Ukrainę przepadła. Wojska ukraińskie, pomimo wsparcia Polaków uległy Armii Czerwonej w samodzielnej kampanii Licząca blisko czterdzieści tysięcy żołnierzy armia Ukraińskiej Republiki Ludowej została pokonana w kampanii (trwającej w dniach 11–20 listopada 1920 r.) przez przeważające oddziały Armii Czerwonej. Ukraińcy Symona Petlury nie mieli najmniejszych szans na walkę w tych warunkach z nawałą bolszewicką z Rosji. 21 listopada 1920 r. armia ukraińska ewakuowała się do Polski, gdzie została internowana⁵⁵.

Wojna o Ukrainę, jaka toczyła się w latach 1917–1920, nie była klasyczną wojną domową. Trudno ją nazwać wojną domową. Fakt, walki toczyły się na terytorium Ukrainy, które wchodziło w skład dawnego Cesarstwa Rosyjskiego. Jednak Ukraina została wchłonięta przez Rosję, w wyniku wielowiekowego podboju, w toku którego Rosjanie nie cofali się przed niczym, chcąc zniszczyć tożsamość ukraińską. Wykorzystując początkowo konflikt interesów pomiędzy Polakami a Ukraińcami, zaangażowali się w wojnę domową, podpisując umowę pomiędzy Hetmanatem, a pełnomocnikiem cara Rosji Aleksiego I Michajłowicza – Wasilijem Wasilewiczem Buturlinem. W wyniku tej umowy rozpoczęła się wojna polsko-rosyjska, a lewobrzeżna Ukraina została zajęta przez Rosjan i do Rzeczypospolitej nigdy już nie powróciła⁵⁶. Oryginał dokumentu zaginął – i w jego części – tej najbardziej zasadniczej pozostaje sporny. Być może przyczynili się do tego właśnie Rosjanie, najbardziej w tym zainteresowani. Sama autonomia Hetmanatu na lewobrzeżnej Ukrainie była sukcesywnie ograniczana, szczególnie silnie po nieudanej próbie wyzwolenie się spod zależności Moskwy w czasach Iwana Mazepy. Ostatecznie zlikwidowała niezależność kozacką carowa Katarzyna II likwidując Hetmanat. W rezulta-

⁵⁴ V. M. Іванис, *Op. cit.*; Симон Петлюра та українська національна революція; R. Potocki, *Op. cit.*; Ю. Финкельштейн, *Op. cit.*; J. Нгусак, *Op. cit.*; *Дипломатія незалежних українських урядів*; С. Литвин, *Op. cit.*; V. M. Литвин, *Op. cit.*; J. J. Bruski, *Petlurowcy*; K. Grünberg, V. Sprengel, *Trudne sąsiedztwo...*; W. Materski, *Na widecie...*; B. A. Савченко, *Op. cit.*; B. Ф. Солдатенко, *Op. cit.*; Ю. М. Сушко, *Op. cit.*

⁵⁵ R. Potocki, *Op. cit.*; С. Литвин, *Op. cit.*; V. M. Литвин, *Op. cit.*; J. J. Bruski, *Petlurowcy*; B. A. Савченко, *Op. cit.*; B. Ф. Солдатенко, *Op. cit.*; Ю. М. Сушко, *Op. cit.*

⁵⁶ Ostatecznie zdecydowały o tym postanowienia pokoju Grzymułtowskiego, podpisanego w Moskwie 6 maja 1868 r. przez Polaków reprezentowanych przez wojewodę poznańskiego Krzysztofa Grzymułtowskiego, stąd nazwa. Kończył on wojnę polsko-rosyjską rozpoczętą w roku 1654 i sankcjonował przejście przez Rosję lewobrzeżnej Ukrainy z Kijowem oraz smoleńszczyzny, siewierszczyzny, ziemi czernihowskiej, Dorohobuża i Staroduba.

cie Rosjanie, którzy niszczyli tożsamość ukraińską byli agresorami i trudno nazwać wojnę 1917–1920 wojną domową

W ten czas, po obaleniu caratu i przejściu władzy w Piotrogradzie przez bolszewików w Ukrainie toczyła się zacięta walka o wolność Ukrainy i o to, jak będą nowe rządy wyglądały. W tym aspekcie o utrzymanie dotychczasowego porządku, w tym prymatu Rosji, walczyły siły białogwardystów. Aspekt zewnętrzny to agresja bolszewików, którzy po klęsce państw centralnych poczuli się na tyle silnie, że postanowili eksportować idee rewolucji w Ukrainę, do najbardziej uprzemysłowionej części dawnego Cesarstwa Rosyjskiego. Bolszewicy doskonale zdawali sobie, że Ukraina, z wyłączeniem dziesięciu guberni Królestwa Polskiego, była najbardziej uprzemysłowioną częścią dawnej carskiej Rosji i bez potencjału Ukrainy nowa władza – bolszewicy będą mieli trudne zadanie by utrzymać w ryzach gospodarkę. Walki toczyły się w Ukrainie głównie z agresorem – bolszewikami, którzy próbowali narzucić nowy porządek Ukrainie, a narodowe siły ukraińskie i rosyjskie związane z dawnym porządkiem z samodzielnym – walczyły przeciw agresji bolszewików⁵⁷.

Późniejsza historia Ukrainy w czasach sowieckich pokazała to dobitnie, że bolszewicy traktowali Ukrainę, jako terytorium państwowej eksploatacji. W rezultacie można pokusić się o stwierdzenie, że I wojna światowa, rewolucja październikowa wyznaczyła inne dzieje Ukrainie. Dla Ukrainy rozdartej na dwoje wtłoczonej w dwa państwa – II Rzeczpospolitą i Związek Sowiecki był to okres niekorzystny pod każdym względem. Wzajemna koegzystencja gospodarcza Ukrainy i Królestwa Polskiego na początku XX stulecia w ramach Cesarstwa Rosyjskiego była zdecydowanie dodatnia i rokowała szansę na dalszy rozwój i pogłębienie współpracy na wielu płaszczyznach. I wojna światowa gwałtownie przerwała tę koegzystencję, spychając obydwie kraje w odmęt wieloletniej wojny i pozbawiła ogromnego rynku, który dawał szansę na rozwój, na wzrost gospodarczy, na skok cywilizacyjny. Ukraina w komunistycznym państwie – w Rosji Sowieckiej została poddana modernizacji, ale kosztem własnego narodu, eksploatacji na każdej płaszczyźnie. Pozbawiono ją szansy na skok cywilizacyjny, a

⁵⁷ Z. Wójcik, *Traktat andruszowski 1667 roku i jego geneza*, Warszawa, 1959; A. W. Serczyk, *Piotr I Wielki*, Wrocław i in., 1977; W. A. Serczyk, *Katarzyna II carowa Rosji*, Wrocław i in., 1983; J. Kaczmarczyk, *Bohdan Chmielnicki*, Wrocław i in., 1988; J. Hrycak, *Op. cit.*; N. Jakowenko, *Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, Lublin, 2000; W. A. Serczyk, *Historia Ukrainy*; K. Grünberg, B. Sprengel, *Trudne sąsiedztwo...*; N. Jakowenko, *Historia Ukrainy do 1795 roku*, Warszawa, 2011; R. Kowalczyk, *Ukraina-Polska-Rosja początku XX wieku...*; P. Ковальчик, *Між Сходом і Заходом...*

R. Kowalczyk, *W cieniu walk...*

Ukraińców w majestacie prawa państwa sowieckiego ograbił system. Budowano fabryki, rozbudowywano sieć kolejową, zbudowano tamę w Dniepropietrowsku. Wszystko to miało służyć wykorzystaniu potencjału Ukrainy, jej źródeł surowcowych na potrzeby sowieckiego molocha. W latach 1930-tych przymusowa kolektywizacja rolnictwa doprowadziła do wymordowania milionów ludzi przez Sowieców. Ukraina została zdewastowana w okresie II wojny światowej. W trakcie wojny i w okresie tzw. małego głodu Ukraińców zginęło kilka milionów. Po 1945 r. zaczęto na niej realizować metody rozwoju sowieckiego państwa. Rozwijano produkcję żywności (Ukraina była głównym spichlerzem ZSRR), przemysł paliwowy energetyczny i przemysł ciężki. Wszystko na potrzeby centrali – Moskwy – ZSRR. Ukraina nie miała żadnej niezależności ekonomicznej i celnej i wpływu na politykę Moskwy. Ukraina rozwijała się więc jako rolniczy i surowcowy spichlerz ZSRR, jako region eksploatacji surowców mineralnych i energetycznych, jako rezerwuuar taniej siły roboczej i chłonny rynek zbytu dla produktów wytwarzanych w różnych częściach ZSRR⁵⁸.

Reżim sowiecki wyniszczył zdobytą Ukrainę, ale swoimi mackami sięgnął po bohaterów Ukrainy, którzy walczyli o jej niepodległość w latach 1917–1920. Sowieckie służby wyeliminowali większość spośród tych, którzy zapisali się w historii Ukrainy, walcząc o wolną Ukrainę w latach 1917–1920.

Jako symbol można podać Symona Petlurę, przywódcę niezależnego państwa ukraińskiego. Fakt w zamachu paryskim, w którym został zamordowany Symon Petlura, przeprowadzonym przez Szolema Szwarzbara, brak jednoznacznych faktów, jak słusznie stwierdził Jan Jacek Bruski, że inspirowali go Sowieci. Jednak jego późniejszy proces, późniejsza działalność literacka Szolema Szwarzbara, publicystyczna, wykłady mogą sugerować, że był to inspirowany zamach przez Sowieców⁵⁹. Symon Petlura był zbyt dużym zagrożeniem, dla Sowieców by mógł żyć. Dla Sowieców bardzo wygodnie było, że jego nazwisko łączono z morderstwami, jakich dopuszczano się wobec Żydów w Ukrainie w trakcie walk w latach 1918–1920. Podobnie likwidowano niewygodnych i stanowiących zagrożenie dla Sowieców, członków antysowieckiej rosyjskiej emigracji, skupionej wokół Rosyj-

⁵⁸ R. Kowalczyk, *Ukraina–Polska–Rosja początku XX wieku...*; P. Ковальчик, *Між Сходом і Заходом...*; P. Ковальчик, *Роль журналіста в подаче інформації в постійно змінюючійся геополітичеській ситуації*, Соціальні комунікації в інтеркультурному просторі: міжконтинентальний діалог інтелектуалів, К., 2014.

⁵⁹ J. J. Bruski, *Міędzy prometeizmem a Realpolitik. II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921–1926*, Kraków, 2010.

skiego Związku Ogólnowojskowego⁶⁰. Choć brak dowodów, że to Sowietci przyczynili się do śmierci generała Piotra Wranglera, a był on twórcą pomysłu i założycielem Rosyjskiego Związku Ogólnowojskowego, to morderstwa dokonane na kolejnych jego dwóch przewodniczących: Aleksandra Kutiepowa i Jewgienija Millera są udokumentowane. Nie dziwi również fakt, że Anton Denikin, który na emigracji zajął się działalnością publicystyczną, lansując swoją wizję winnego klęski białych w walce z bolszewikami – Józefa Piłsudskiego, a nie widząc popełnionych przez siebie błędów, był wygodny dla Sowietów. Propaganda sowiecka miała na celu celowe niszczenie ikon walki o wolność kraju, w przypadku Ukrainy – Symona Petlury.

Trudna droga Ukrainy do wolności, skończyła się w 1920 r. Niepowodzeniem. Zachód, nie był zainteresowany powstaniem Ukrainy, po traktacie ryskim – Ukraińska Republika Ludowa przestała być uznawana na arenie międzynarodowej. Wizja Józefa Piłsudskiego wspierającego Ukrainę i Ukraińców, chcącego stworzyć niezależne państwo ukraińskie, by móc wspólnie przeciwstawić się przeciw sowieckiej agresji, legła w gruzach. Wielkość Józefa Piłsudskiego pokazał rok 1939 i lata II wojny światowej. Bez wolnej Ukrainy, niepodległość Polski mogła przetrwać tylko lat dwadzieścia. Ukraina znalazła się w szponach Sowietów i poniosła straszne konsekwencje: wyniszczenie narodu, które pogłębiło się jeszcze po 1939 r. zamknięcie gospodarcze, izolacjonizm sowiecki, który spowodował, że stała się rejonem gospodarczej ekspansji, swoistą sowiecką kolonią. Sąsiedztwo agresywnej wobec słabszych sąsiadów Rosji, która wykorzystała antagonizmy pomiędzy Ukraińcami i Polakami, w okresie Rzeczpospolitej szlacheckiej, a potem ograniczając rolę Hetmanatu, a w końcu go w roku 1764 likwidując, spowodowało zniszczenie niezależności kozackiej i rodzącej się tożsamości narodowej. Właśnie dlatego w XIX stuleciu Rosji tak długo udawało się kontrolować Ukrainę. Okres wojny 1812 r. był szansą na zmianę tej sytuacji. Jednak Napoleon w przeciwieństwie do Rosjan, nie doceniał znaczenia Ukrainy, nie zdawał sobie sprawę, że klucz do zwycięstwa nad Rosją leży w Ukrainie, a nie w Moskwie. Doskonale wiedzieli o tym natomiast Rosjanie. Dzieje Ukrainy, narodu skrwawionego w walce o swoją wolność, tożsamość o państwo są bardzo trudne, ale pokazują determinację żyjących wolnością Ukraińców, których nie złamała, ni okupacja rosyjska, ni sowiecka.

⁶⁰ Powstał z inspiracji generała Piotra Wranglera 1 września 1924 r. w Królestwie Serbów, Chorwatów i Słowenów (Królestwo SHS).